

PAISATGES DE L'OBLIT

NOVES PRESENCIES AL MÓN RURAL

Coordinat per Joan F. Mateu* i Agustí Hernández Dolç**

L'ABANDONAMENT DEL MÓN RURAL DURANT AQUEST SEGLE, I ESPECIALMENT EN LA SEGONA MEITAT, HA ESTAT UNA CONSTANT EN L'ÀMBIT DE LA MEDITERRÀNIA. MASOS I POBLES DE LA MUNTANYA VALENCIANA, CATALANA I BALEAR VAN PATIR EL DESPOBLAMENT COM A CONSEQÜÈNCIA DE L'EMIGRACIÓ A LA COSTA, A L'ESTRANGER O A LES GRANS CONURBACIONS.

ÉS DES DELS ANYS VUITANTA QUAN ES REPRÈN L'INTERÈS PER LA RECUPERACIÓ D'AQUELLS VELS PAISATGES OBLIDATS. PERSONES QUE ELS VAREN HABITAR O ELS SEUS DESCENDENTS; ROMÀNTICS QUE ES DELECTEN EN LA PERCEPCIÓ ESTÈTICA DEL PAISATGE; O SIMPLEMENT EL CIUTADÀ URBÀ QUE CERCA UNES ARRELS, HAN PROPICIAT EL RETROBAMENT DELS INDRETS DE LA MEMÒRIA.

DE MOTIVACIONS QUE DUEN EL NOURURAL A AGAFAR LES MALETES I ANAR A VIURE LLUNY DE LA CIUTAT N'HI HA MOLTES. FACTORS SOCIOLÒGICS O MATERIALS HAN ACURTAT LES DISTÀNCIES, EXISTEIX UNA MAJOR DISPONIBILITAT HORÀRIA I ECONÒMICA I LA SOCIETAT TÉ MÉS CONSIDERACIÓ MEDIO-AMBIENTAL.

EN AQUESTA NOVA PERSPECTIVA, EL NOURURAL TROBA QUE LA SITUACIÓ DEL CAMP NO ÉS LA

MATEIXA ARA QUE FA UNES DÈCADES. CAL DONAR VIDA AL PAISATGE, I PER AIXÒ ÉS NECESSARI ENDERROCAR O RESTAURAR VIVENDES, DOTAR DE SERVEIS O HABILITAR ALS LLOCS UN ACCÉS ADIENT. TAMBÉ CAL CREAR LES CONDICIONS QUE PERMETEN ELS SUBMINISTRAMENTS BÀSICS, I SI LA TORNADA ÉS PERMANENT, CALDRÀ SERVEIS INDISPENSABLES.

EN EL CAS D'ACTIVITATS MÉS ESPORÀDIQUES EN EL MÓN RURAL TAMBÉ S'HA DE FER ACCESSIBLE EL PAISATGE AGRARI. AIXÍ, S'HA D'ASSENYALAR ELS INDRETS A VISITAR, OBRIR NOUS CAMINS O RESTAURAR ELS QUE HI HAVIA, REUTILITZAR ANTIGUES INFRAESTRUCTURES O ACTUAR SOBRE ELS ELEMENTS PATRIMONIALS EXISTENTS.

TOTES AQUESTES ACTIVITATS SUPOSEN UNA PRESSIÓ SOBRE L'ENTORN QUE POT TRANSFORMAR ELS ANTICS LLOCS PAGESOS EN UN SEMIESPAI URBÀ ON L'HOME D'AVUI PROJECTA LES SEUES NECESSITATS, DE FORMA QUE EL PAISATGE REP UNA EMPREMTA DESCONEGUDA. ÉS PER AIXÒ QUE ELS ELEMENTS IDENTIFICATIUS ES REVALORITZEN COM A PATRIMONI I MAJORMENT S'ACABEN FOLKLORITZANT, COM ÉS EL CAS DE MOLINS, CAMINS EMPEDRATS, SÉNIES O DEMÉS.

LES NOVES PRESÈNCIES AL MÓN RURAL SÓN UN REPTE I UN RISC. REPTE PERQUÈ RETORNEN LA VIDA A UNS ESPAIS ERMS, I TAMBÉ PERQUÈ MANTENEN DIVERSITAT EN LA SOCIETAT ACTUAL. UN RISC PERQUÈ L'EXCESSIVA PRESÈNCIA ALS INDRETS AGRARIS POT TRENCAR AQUEST FRÀGIL EQUILIBRI ENTRE L'HOME I LA NATURA, ENTRE L'ÉSSER I L'ESPAI QUE EL RODEJA. EN EL QUAL TAMPOC NO FÓRA DESITJABLE CAURE ÉS EN UNA FOLKLORITZACIÓ DELS NOUS ESPAIS HABITATS. CAL DOTAR-LOS DE VIDA PRÒPIA I ADAPTAR-LOS A UNA REALITAT CANVIANT I GLOBAL COM LA DEL SEGLE XXI.

*Departament de Geografia. Universitat de València

**Periodista (Levante EMV)

TERRES MARGINALS, ABANDÓ DEL CAMP I EROSIÓ

Artemi Cerdà*

NEGLECTED LANDS, ABANDONED COUNTRYSIDE AND EROSION. THE EFFECT THAT LAND ABANDONMENT HAS ON SOIL EROSION IS REVIEWED BY THE AUTHOR, SUPPORTED BY HIS RESEARCH WHICH SPANS MORE THAN A DECADE AND STUDIES A VARIETY OF ENVIRONMENTAL CONDITIONS. WHEN LAND BECOMES ABANDONED EROSION RATES INCREASE, EVEN THOUGH VEGETATION RECOVERY AND SOIL DEVELOPMENT LEAD TO A DECREASE IN SEDIMENT LOSS AFTER A NUMBER OF YEARS. IN ANY EVENT, SUCH NEGLECT RESULTS IN A LOSS OF LANDSCAPE DIVERSITY.

Durant les últimes cinc dècades, la literatura científica ha encunyat el terme *terres marginals* per a fer referència als espais abandonats com a conseqüència del seu escàs valor productiu. Aquestes àrees deprimides es troben en extenses zones de muntanya del Mediterrani septentrional. L'abandó del cultiu ha estat conseqüència dels canvis econòmics soferts per l'Europa mediterrània en la segona meitat del segle XX, i de la dificultat de mecanitzar el cultiu en vessants d'elevat pendent.

El concepte de terra marginal es refereix a aquelles terres d'escassa fertilitat que, en sistemes socioeconòmics d'autoabastiment es van destinar a explotar-les com a pastures, boscos, matolls o fins i tot erms. En la conca mediterrània, almenys la meitat dels sòls presenten limitacions per al cultiu amb les modernes tècniques agrícoles. Sòls poc potents, pedregosos, escassos en nutrients i situats en vessants molt pendents expliquen aquestes circumstàncies.

No obstant això, una terra marginal ve donada no sols per les seues condicions innates, sinó també per l'acció antròpica. Pràctiques culturals poc adequades han portat molts sòls mediterranis a perdre el seu horitzó orgànic, a reduir la seua profunditat, a desenvolupar crostes superficials, a modificar la seua estructura, etc. Aquestes pràctiques agrícoles exhaurixen el sòl, i han estat en alguns casos un factor important a l'hora d'abandonar algunes explotacions. En tot cas han estat els canvis socials i econòmics la causa principal de l'abandó del camp.

La visió actual de la marginalitat de la terra està cada vegada més íntimament relacionada amb l'acció de l'home. Així, sobre terres pobres i poc fèrtils s'han desenvolupat en ocasions conreus d'elevada productivitat i alt valor afegit. Exemples en són les zones del Campo de Dalías a Almeria, o Águilas a Múrcia. En

Foto:Artemi Cerdà

L'abandó dels bancals acaba provocant la destrucció dels seus murs. Això propicia que el sòl acumulat i desenvolupat durant dècades siga erosionat en pocs anys. Terol.

canvi, terres fèrtils com les de les vessants i valls del País Valencià van ser abandonades i considerades terres marginals fa tan sols unes dècades.

Una reflexió necessària per a entendre la resposta i evolució posterior dels espais abandonats s'emmarca en els canvis d'usos. Quan s'abandona el conreu en zones de muntanya es produeix l'aparició d'altres aprofitaments (pasturatge, explotació cinegètica, explotació forestal...). Tot això significa que els espais muntanyosos continuen assistint al manteniment de la societat. A més, aquests amplis espais de muntanya contribueixen amb abundants cabals d'aigües netes a les zones densament habitades de les costes, redueixen les taxes d'erosió i mantenen espais de gran valor paisatgístic. Per tant, aquestes "terres marginals" són generadores de riquesa pel fet que filtren i depuren les aigües, regeneren els sòls després de l'abandó i augmenten la diversitat, tant florística com faunística.

■ ELS RISCOS D'EROSIÓ DESPRÉS DE L'ABANDÓ

L'abandó del camp determina que els processos naturals s'instal·len en un àmbit antropitzat. Així, el sòl queda despullat durant alguns mesos o anys, es desenvolupen crostes superficials que redueixen la taxa d'infiltració i augmenten les escorrenties i el sòl perdut. No obstant això, a llarg termini es recupera amb facilitat la coberta d'herbàcies, a les quals segueixen el matoll i de vegades el bosc. Els estudis realitzats en el Pirineu aragonès, a la muntanya alcantina, al Departament de Tarija a Bolívia, i en la conca del riu Guadalentín a Múrcia, han demostrat que els camps abandonats recuperen la vegetació amb facilitat, i després d'una dècada la coberta de matoll redueix les taxes d'erosió de manera dràstica.

Els estudis del grup d'investigació Erosió i Usos del Sòl de l'Institut Pirinenc d'Ecologia del Consell Superior d'Investigacions Científiques han demostrat durant dues dècades que l'abandó del cultiu es con-

Ús del sòl	Escorrenties (%)	Erosió (Mg ha ⁻¹ any ⁻¹)
Artiga	3,9	10
Cereal	3,1	5,2
Guaret	4,5	15,5
Abandonat	1,4	1,1

Taula 1. Erosió i escorrenties sota diferents usos del sòl al Pirineu central aragonès (García Ruiz 1996).

verteix a la llarga en una estratègia de protecció del sòl perquè redueix les taxes d'erosió en zones humides com els Pirineus. A més, també afavoreix l'augment de les taxes d'infiltració, i això es tradueix en menors vessaments i en un augment de l'aigua disponible per als sòls i les plantes (taula I).

La reducció de les taxes d'erosió, lluny de produir-se immediatament després de l'abandó tarda alguns anys a establir-se. Un estudi del Departament de Geografia de la Universitat de València mitjançant pluja simulada en camps de cultiu abandonats a la Vall de Gallinera va demostrar que els primers anys després de l'abandó les taxes d'erosió es poden disparar. Després del primer any, en què les taxes d'erosió eren molt altes, la massa i la densitat de la vegetació augmenta. Això afavoreix el creixement de la fullaraca i la matèria orgànica al sòl, que condueix a sòls més porosos que faciliten l'augment de la retenció hídrica i una penetració més profunda de l'aigua infiltrada (figura. 1).

En zones més àrides, la recuperació dels sòls abandonats és molt més problemàtica, amb la qual cosa es poden convertir en zones productores de sediments. Per això, es va estudiar l'efecte de l'abandó del cultiu sota condicions més àrides (<300 mm any⁻¹), mitjançant el finançament de la Unió Europea a la conca del riu Guadalentín al sud-est de la península Ibèrica. Allí, la política agrària de la UE ha afavorit l'abandó de terres poc productives. Els estudis desenvolupats per la Universiteit van Amsterdam (Cerdà 1997) van demostrar que els camps abandonats recuperen lentament la coberta vegetal, i les crostes s'hi desenvolu-

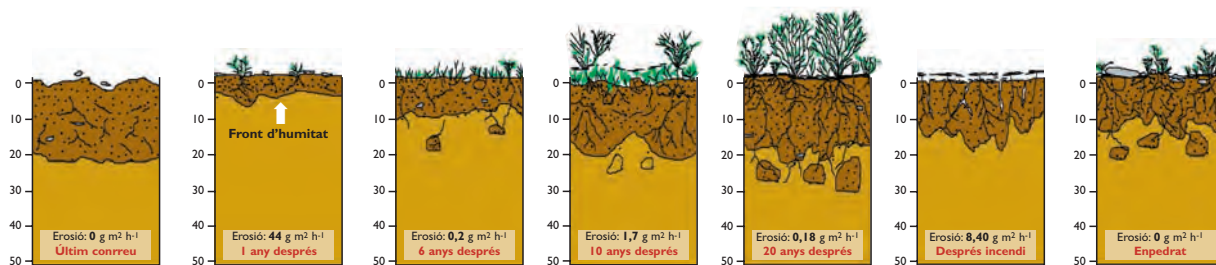

Figura 1. Canvis als perfils d'humitat després d'experiments amb pluja simulada (55 mm h⁻¹) en sòls amb diferents edats d'abandó a la Vall de Gallinera. La taxa d'erosió durant aquests experiments es presenta en g m² h⁻¹. Després de l'abandó es produeix un augment de les taxes d'erosió, però una vegada es recupera la vegetació la taxa d'erosió es torna insignificant. Només els incendis reactiven els processos erosius, però si són recurrents el sòl es cobreix d'un enllosat de pedres que impedeix la pèrdua de material fi, i amb això redueix la taxa d'erosió a valors insignificants.

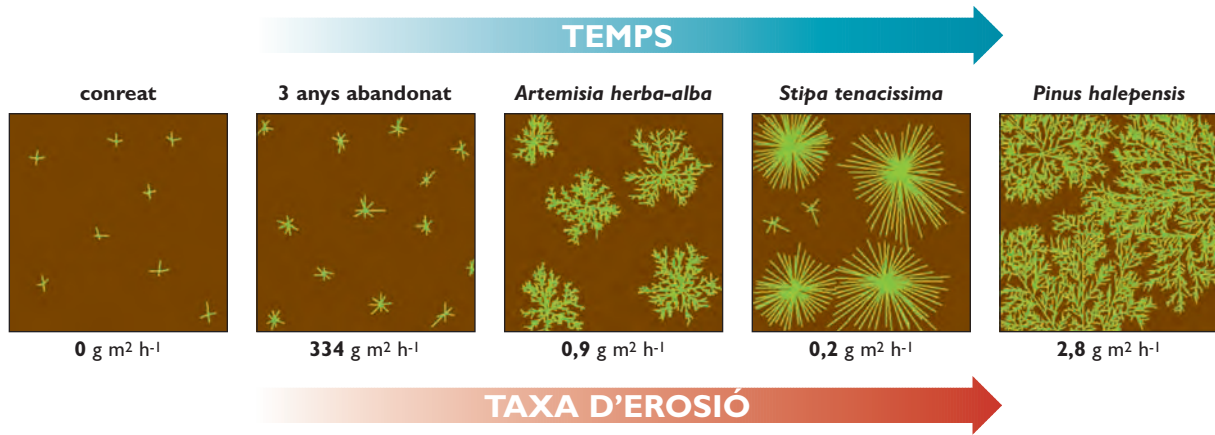

Figura 2. Canvis en l'estructura i coberta vegetal després de l'abandó del cultiu en camps sobre margues en la conca del riu Guadalentín. Les taxes d'erosió tenen una evolució altament dependent de la coberta vegetal.

pen amb facilitat. L'anàlisi exhaustiva de la zona de Cañada de Cazorla, a Múrcia, va demostrar que les taxes d'erosió eren majors als camps recentment abandonats que als sòls conreats, els coberts per vegetació espontània com el pinar o per espart (*Stipa tenacissima* L.), i fins i tot molt major que als camps de cultiu després de deu anys d'abandó en què la coberta d'*Artemisia herba-alba* Asso. era densa (fig. 2). L'augment de les taxes d'erosió després de l'abandó està relacionat amb la reducció de la porositat del sòl. I açò és la causa d'una degradació general del sòl que afecta diverses característiques edàfiques, tant físiques com químiques.

L'abandó de cultiu també ha estat estudiat fora del Mediterrani. L'estudi en distintes zones dels Andes (Departament de Tarija, sud de Bolívia) va demostrar que l'abandó és part de l'estratègia dels agricultors per aconseguir que les terres exhaurides recuperen part de la seua fertilitat. Així, a les valls mitjanes dels Andes és habitual trobar parcel·les en què la vegetació espontània de Churqui, *Acacia caven* (Mol.) Mol. Leguminosae, creix durant anys i afavoreix la recuperació de l'estructura, fertilitat i biota del sòl. Els nostres estudis han demostrat que l'estructura del sòl millora després de deu anys d'abandó i que a més els agregats són més estables, a causa de l'augment de la matèria orgànica i a l'absència de conreu practicada en aquests sòls.

■ ABANDÓ O CANVI D'ÚS

L'abandó dels conreus determina que, a curt termini, als sòls s'instal·len condicions favorables al desenvolupament d'altas taxes d'erosió. No obstant això, a llarg termini, la recuperació vegetal afavoreix la reducció de les taxes d'erosió, a més d'incorporar restes vegetals que propiciaran l'augment de la biota edàfica i amb això el desenvolupament dels sòls.

La positiva evolució de les condicions edàfiques després de l'abandó és el que determina la reducció de

Foto:Artemi Cerdà

Camps d'ametllers a Múrcia. El cultiu en condicions climàtiques mediterrànies en vessants d'elevada rostrària afavoreix altes taxes d'erosió, especialment quan no es construeixen murs i es llaura en el sentit del pendent.

Foto:Artemi Cerdà

L'abandó ha suposat un canvi al paisatge que ha conduït cap a l'homogeneïtzació. Muntanya d'Alacant

les taxes d'erosió. En ocasions, però, trobem sòls que després de dècades d'abandó encara mantenen altes taxes de pèrdua de sòl. Això s'explica perquè després de l'abandó de les pràctiques agrícoles, el sòl, lluny de quedar-se lliure de la pressió humana, sofreix altres explotacions. És molt habitual que els camps abandonats a la muntanya valenciana i a la pirinenca siguin aprofitats per al pasturatge, una activitat que dificulta la recuperació vegetal i edàfica. En altres ocasions, a més del pasturatge, s'exploten les plantes aromàtiques d'aquests camps, que han de suportar repetides segues.

Allí on l'abandó de les feines agràries és total es comprova que la regeneració de la coberta vegetal té èxit, amb la qual cosa les taxes d'erosió es redueixen dràsticament. I això fa que tard o d'hora es produeixca

un incendi forestal que condueix una altra vegada a condicions de reduïda protecció vegetal i elevades taxes d'erosió. Una bona política de prevenció d'incendis seria incentivar el cultiu dels fons de les valls, a fi que aquests actuaren com a tallafocs. A més, aquestes zones són les més fèrtils, per la qual cosa quan són abandonades generen una gran biomassa que en el moment dels incendis aviva els focs perquè la seua orografia les converteix en veritables ximeneies.

Les dades aquí aportades indueixen a pensar que –en general– les labors de repoblació resulten sobreres en zones on la revegetació espontània té tant d'èxit. En tot cas, la introducció d'algunes espècies forestals d'alt valor (*Quercus ilex* L., *Quercus suber* L.) facilitaria la diversitat i l'acceleració dels canvis en la composició florística. A pesar d'això, la política de revegetació d'espais abandonats continua incentivant espècies piròfites com *Pinus halepensis* Mill., i també l'ús de maquinària pesant. Tot això altera el sòl i accentua les altes taxes d'erosió.

L'abandó de les pràctiques agràries redueix la diversitat paisatgística. Allí on hi havia boscos, matolls, prats de sega, prats de dent, guaret, cereal, hortalisses, fruiters, etc., d'ací a uns anys només quedarà una coberta de matoll i boscos, i en unes dècades només boscos. Això també significa una tendència cap a la pèrdua de diversitat, en aquest cas cultural i paisatgística, que hem d'atallar i si és possible invertir. No hem de permetre que el paisatge divers i ric de les muntanyes mediterrànies basat en un mosaic d'usos i aprofitaments diversos es converteixca en un paisatge monòton i pobre a causa de l'abandó. I tot això no té perquè estar renyit amb la conservació de sòls.

* Departament de Geografia. Universitat de València

L'autor agraeix la col·laboració d'A. C. Imeson de la Universiteit van Amsterdam, de J. M. García Ruiz, de l'Institut Pirinenc d'Ecologia (CSIC), de P. García Fayos, del Centre d'Investigacions sobre Desertificació (CSIC), de H. Lavee, del Laboratory for Geomorphology and Soils de la Bar-Ilan University, i de D. Preston, de la University of Leeds, en els estudis realitzats en la conca del riu Guadalentín, els Pirineus, Israel i Bolívia. El projecte REN2002-00133/GLO va finançar part d'aquesta investigació.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS, E. (1978): "La montaña como reserva". *Estudios Geográficos*, 153, 443-472.
- CERDÀ, A. (1997): "Soil erosion after land abandonment in a semiarid environment of Southeastern Spain". *Arid Soil Research and Rehabilitation*, 11, 163-176.
- CERDÀ, A. (2000): "Aggregate stability against water forces under different climates on agriculture land and scrubland in southern Bolivia". *Soil & Tillage Research*, 57, 159-166.
- CERDÀ, A. (2001): *Erosión hídrica del suelo en el Territorio Valenciano. El estado de la cuestión a través de la revisión bibliográfica*. Geofoma Edicions, Logronyo, 79 pp.
- GARCÍA RUIZ, J. M. (1996): "Marginación de tierras y erosión en áreas de montaña." En: LASANTA T.; J. M. GARCÍA RUIZ (eds.), *Erosión y recuperación de tierras en áreas marginales*. Instituto de Estudios Riojanos, Sociedad Española de Geomorfología, Logronyo, pp. 33-50.
- RODRÍGUEZ, J.; R. PÉREZ; i A. CERDÀ (1991): "Colonización vegetal y producción de escorrentías en bancales abandonados: Vall de Gallinera, Alacant". *Cuaternari i Geomorfologia*, 5, 119-129.

Foto: Artemi Cerdà

Vessant de la Serra Grossa a Canals després de l'incendi de 1994. Després dels incendis forestals es pot comprovar com els bancals van ocupar, tan sols fa unes dècades, zones insospitades.

PAISATGE I PEDRA EN SEC A MALLORCA

M. Grimalt*, R. Rodríguez*, G. Alomar*, I. Ferrer* i A. Reynés*

La serra de Tramuntana de Mallorca, les muntanyes construïdes

DRY STONE AND SCENERY IN MAJORCA. IN MAJORCA, THE NEED TO EXPAND AGRICULTURAL LANDS HAS LED TO THE PRESENCE OF STRUCTURES BUILT IN DRY STONE THROUGHOUT THE ARABLE LANDSCAPE. THE TERRACING OF MOUNTAIN SLOPES, WHICH WAS CARRIED OUT IN THE PAST FOR CROP CULTIVATION AND TO CONTROL WATER RUN OFF, BEGAN TO UNDERGO A PROCESS OF RENEWED REPAIR SOME DECADES AGO AND HAS NOW BEEN REVIVED. NEVERTHELESS, THE PRESENT STATE OF THE TERRACES IS STILL A CAUSE OF CONCERN, GIVEN THE ENORMOUS AREA THEY COVER AND THE HUGE EXPENSE INVOLVED IN MAINTAINING THEM.

La permanent necessitat d'eixamplar les terres agrícoles, sempre present en els reduïts espais illencs, ha provocat a Mallorca la presència d'estructures bastides en pedra en sec, en gran part construïdes durant l'edat moderna i contemporània i que han marcat el caràcter dels paisatges agraris, dominats visualment per la pedra, encara que amb diferències molt notables segons la part de l'illa.

Als amples replans calcaris que predominen al migjorn i llevant de l'illa, les estructures més significatives són els murs de separació de les propietats i de les diferents subparcel·les en les explotacions. Aquestes parets, altes, complexes i sovint de factura acurada, compartimenten i caracteritzen els paisatges amb substrat calcarenític, com les marines de Lluçmajor, de Santanyí, de Llevant i de Petra, així com altres àrees menors, tancant el mosaic d'usos que les caracteritza i en el qual alternen els ullastrars amb els conradissos i pastures.

El procés de rompiment de noves terres per a la seva dedicació a l'agricultura va funcionar durant diversos segles mitjançant el sistema de rotes, contracte d'arrendament de terres a llarg termini a canvi de la seva rompuda; la repetició d'aquest sistema queda marcada sobre el territori per una intensa presència d'habitatges (barraques) bastides igualment amb la tècnica de pedra en sec. Les barraques, a més de l'activitat dels roters, es lliguen a aprofitaments ramaders (barraques de bestiar) o a

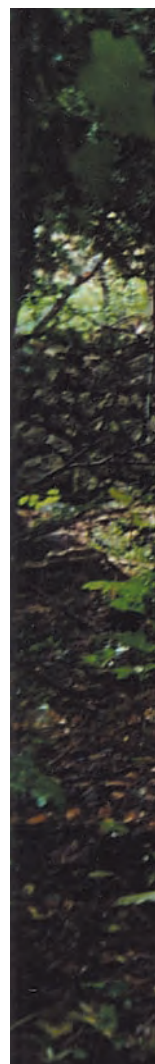
altres activitats extractives (carboneig, extracció de marès, pesca...).

L'increment de les terres aprofitables va necessitar igualment d'elements de control dels excessos hídrics, en aquest sentit les terres del Pla de Mallorca estan sistemàticament drenades mitjançant albellons i síquies, conduccions tant superficials com subterrànies, mentre que la major part dels cursos torrencials apareixen canalitzats i reconduïts entre murs de pedra en sec, i en determinats casos anul·lats amb murs transversals (parats).

Finalment cal parlar esment en l'element de pedra en sec més destacable de l'illa, que són els condicionaments de la major part dels vessants de la serra de Tramuntana i d'altres indrets muntanyosos mitjançant terrasses de conreu suportades per murs de pedra seca (marjades). Els camps de terrasses són omnipresents a la muntanya mallorquina, tant a les zones de petita propietat com en les grans possessions, i, amb independència de les litologies, constitueixen entitats complexes, en què a més de les terrasses apareixen nombrosos elements associats, des de camins a intrincats sistemes de drenatge i reconducció d'aigües, a més de mecanismes de connexió, petits habitatges i elements de suport.

L'expansió de les terres agrícoles a la muntanya, l'inici de la qual els coneixements actuals no permeten datar amb seguretat, va durar –en línies generals– fins

«LES ACTUACIONS INSTITUCIONALS S'HAN CENTRAT EN DUES VIES, D'UNA PART LA RECUPERACIÓ DE L'OFICI DE MARGER I D'ALTRA EN L'ESTUDI I VALORACIÓ DEL PATRIMONI DE PEDRA EN SEC»

Torrentó de drenatge associat a un camp de marjades de Deià durant el temporal del 15 de novembre de 2001. L'efecte regulador de revingudes dels terrenys esgraonats va frenar els processos de revinguda en tot el sector de la serra de Tramuntana.

al començament del segle xx, tot i que ja des de les primeres dècades d'aquesta centúria va començar un progressiu procés d'abandonament dels territoris amb rendiments marginals, que afectà primerament els municipis de la part més abrupta de la serralada i amb un règim de propietat latifundista. En canvi en determinats indrets amb una propietat minifundista, com la vall de Sóller, l'expansió de l'olivar, i consegüentment de les marjades, va durar fins a la dècada de 1940.

L'abandonament de les activitats agràries es va accelerar a partir de la dècada de 1960 i va afectar tot el territori insular, amb un traspàs de la població activa envers el sector terciari, primerament cap als nuclis turístics costaners, i posteriorment amb un procés d'urbanització creixent de les àrees rurals i amb el turisme residencial.

Els complexos paisatges de pedra mallorquina han estat en bona part el resultat de l'acció d'un col·lectiu de mestres especialitzats en el treball de la pedra en sec, els margers, que, sense arribar a configurar un gremi independent dins el complex món laboral de la societat tradicional, han constituït un grup de treballadors amb un utilatge, unes tècniques i un procés d'aprenentatge ben establerts i diferenciat dels altres oficis relacionats amb la construcció, com els picapedrers o els oficis relatius al treball de la pedra.

El món de la pedra en sec forma part de la imatge arquetípica de l'illa que es ven als visitants, que altrament constitueixen la base de l'economia insular. La transcendència territorial dels processos d'esgraonament de terrenys queda ben demostrada, així. El procés de catalogació encara no finalitzat permet aventu-

Foto: Raquel Rodríguez

Foto: Foto M. Girmalt

rar que una extensió de la muntanya mallorquina d'un ordre de magnitud de 200 km² està sostinguda per terrasses, majoritàriament realitzades amb tècniques prou acurades i amb unes característiques constructives de notòria complexitat. Alguns elements que exemplifiquen el grau de perfecció del marjament a l'illa són les notòries alçàries mitjanes dels murs de contenció (sovintegen els que tenen de 2 a 4 metres d'alçària), el predomini de la pedra prou treballada, i –sobretot– la seva integració en uns conjunts complexos i planificats. Així, els camps de marjades estan dotats d'elements complementaris, tant per solucionar l'accés (escalons volats, escales, rampes) com amb una finalitat hidràulica (albellons, síquies de drenatge, pous, cisternes, aljubs...) i per servir d'aixopluc a persones i bestiar. Potser l'atribució d'aquest patrimoni a un col·lectiu de constructors altament especialitzat fa que, tot i les dècades d'abandonament que ha sofert, es trobi en un estat de conservació relativament bo.

Els valors ambientals dels conjunts de terrasses corren paral·lels al seu interès constructiu i patrimonial. Els més de 10.000 quilòmetres de murs de contenció de la muntanya mallorquina constitueixen un particular microhàbitat de característiques úniques i que amb el pas dels segles són l'únic indret on arrelen taxons endèmics com les interessants falgueres baleàriques (*Asplenium majoricum*, *Asplenium sollerense*, *Asplenium orelli*). També fonts i aljubs en aquests àmbits són un bon refugi per al ferreret, endèmic calàpet mallorquí (*Alytes muletensis*), interessantíssim amfibi illenc que, descrit per a la ciència a la dècada de 1970, constitueix un veritable tresor biològic. Però sense lloc a dubtes el principal valor ambiental de l'obra de pedra és la funció de regulació de l'escorrentia exercida per les terrasses de conreu i elements

Dalt, a l'esquerra marjada en reconstrucció a Son Bunyola (Banyalbufar). En aquest cas la rehabilitació d'aquest espai singular va ésser per una iniciativa privada. Al mig, sa Dumanega, Fornalutx. A la dreta, conjunt complex de marjades de la rodalia de Tuent; abandonades al conreu a la dècada de 1950. Un incendi forestal el 1994 les va deixar de nou al descobert. Si la construcció és acurada, un abancament pot resistir en plena funcionalitat elements adversos i mantenir-la.

hidràulics associats, que es mostra fonamental en la regulació de les revingudes i la pèrdua de sòls en un indret com la serra de Tramuntana amb una pluviositat total anual molt elevada (hi ha indrets on la mitjana anual de precipitació arriba als 1.500 mm), i on són possibles aiguades de molta intensitat horària, amb valors en 24 hores que sovint superen els 200 mm i que excepcionalment han assolit els 800 mm en un sol episodi.

■ ELS REPTES DE FUTUR

Els paisatges de terrasses de la serra de Tramuntana s'abocaren cap a la decadència a causa de la important pèrdua de valor de la seva producció agrícola. L'economia de la muntanya mallorquina es basava en l'olivar, amb arbrat envellit i amb tècniques de recol·lecció i transformació endarrerides que provocaven un producte final poc competitiu. La decadència del mercat local, l'encariment de la mà d'obra i la quasi absoluta impossibilitat de mecanització de les tasques agrícoles per les pròpies característiques del terreny varen abocar cap a un progressiu abandonament dels olivars. Tan sols quedaren en producció algunes zones de petita propietat, dedicades a l'autoconsum, uns pocs indrets d'elevada productivitat i també determinades finques extenses, gairebé

Foto: R. Rodríguez

sempre tot mantingut pel sentit de prestigi que oferia salvaguardar la propietat i la terra en una població que mantenia les estructures socials pageses.

Actualment es viu un moment de redreçament dels camps de terrasses, que té l'arrel en els canvis socioeconòmics i en actuacions administratives dutes a terme a partir de la segona meitat de la dècada de 1980.

Les actuacions institucionals han estat en bona part encapçalades pel Consell de Mallorca, i s'han centrat en dues vies, d'una banda la recuperació de l'ofici de marger i de l'altra en l'estudi i valoració del patrimoni de pedra en sec.

La recuperació de l'ofici s'ha centrat en la tasca de l'Escola de Margers que, des d'una primera iniciativa al municipi de Sóller a 1986 que al poc temps va passar a dependre del Consell de Mallorca, s'ha mantingut fins a l'actualitat. L'aprenentatge de les destreses de marger s'ha articulat mitjançant el mecanisme de l'escolataller i ha format nous professionals a partir del mestratge d'alguns dels darrers margers que quedaven en actiu.

L'altra tasca de l'administració insular s'ha encaminat cap al coneixement del patrimoni, la seva catalogació i anàlisi, la seva promoció i les mesures de salvaguarda. En aquest sentit, destaca l'ambiciós Programa de Catalogació d'Espais Marjats de Mallorca, en execució des de 1994 i que a escala molt detallada cartografia, municipi a municipi, l'extensió ocupada per les terrasses, els usos associats, l'estat de conservació i els valors naturalístics. Les figures de planejament urbanístic d'aquests municipis sovint han inclòs els espais de marjades com a elements a protegir, i igualment ho fan les normes de caràcter insular. Determinats indrets amb valors singulars més característics han assolit la categoria de Bé d'Interès Cultural (barranc de Biniaraix, cases de neu del massís de Massanella). Igualment s'ha efectuat una tasca d'intercanvi d'informació i d'establiment d'una metodologia comuna de catalogació amb d'altres espais europeus amb un important patrimoni d'aquesta mena (Ligúria, Alps Marítims).

Dins la promoció s'han dut a terme tasques de restauració, bàsicament sobre antics camins de muntanya, la rehabilitació dels quals implicava reconstruir amples trams de murs de contenció. També s'han refet un nombre considerable de marges dins finques de propietat pública.

Finalment, es destaca la promoció des del Consell de Mallorca d'una ruta senderista de llarg recorregut, que amb el nom de la Ruta de la Pedra en Sec transcorre per alguns dels paratges amb bancals més representatius de la serra, tot seguint els antics camins de muntanya, amb un conjunt d'etapes que connecten una xarxa de refugis públics.

L'impacte social d'aquestes mesures s'ha traduït en l'adquisició d'un progressiu prestigi per l'obra de pedra en sec, i –encara que sigui amb una finalitat no agrària– són creixents els espais propietat de particulars on s'han recuperat els camps de terrasses, amb la neteja dels olivars i l'arrabassament de les brolles, pinars i garrigues de successió secundària que els havien anat envaint.

Alguns fets socials que han influït en aquest canvi d'actitud són l'entrada massiva de capital estranger amb l'adquisició d'amples extensions de la serra per part de propietaris de diversos països europeus, sobretot alemanys, que inverteixen importants quantitats en la neteja dels olivars, ara jardins de les seves residències secundàries; un procés similar s'associa a la població local cap a les petites parcel·les d'olivar, reconvertides en lloc d'esbarjo i com a tal tornades a posar en funcionament.

Això no obstant, l'estat actual del patrimoni de marjades no deixa d'ésser preocupant, sobretot a causa de l'enorme extensió que ocupen i la gran inversió que suposa el seu manteniment, atès que els murs construïts amb aquesta tècnica necessiten un procés continuat de reparacions periòdiques per restaurar les malifetes que les aiguades, els processos de vessant i el pas del bestiar i persones indefectiblement acaben produint.

Salvaguardar els bancals mallorquins és un repte per al futur i una necessitat aplicada tant per conservar un patrimoni cultural excepcional com per continuar gaudint dels beneficis ambientals, paisatgístics i de regulació hídrica. Les accions de salvaguarda de l'ofici, d'investigació amb aprofundiment de la seva catalogació i coneixement tècnic així com de promoció han donat un primer resultat amb una –encara que breu– inversió del procés de degradació generalitzat del patrimoni.

* Consell de Mallorca-FODESMA, "Programa de catalogació i anàlisi dels espais de marjades de Mallorca"

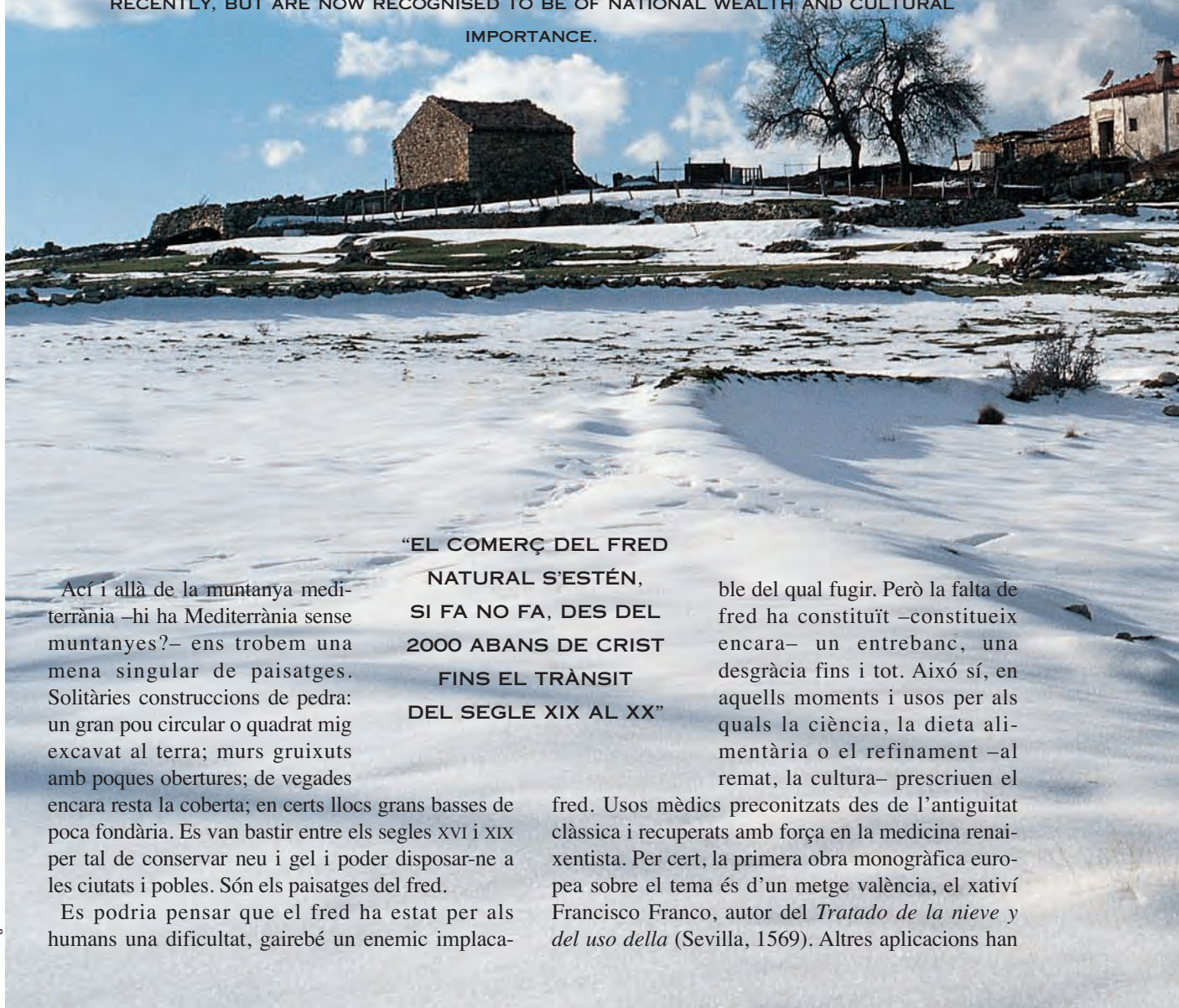
«L'ESTAT ACTUAL DEL PATRIMONI DE MARJADES NO DEIXA D'ÉSSER PREOCCUPANT, SOBRETOT A CAUSA DE L'ENORME EXTENSIÓ QUE OCUPEN I LA GRAN INVERSIÓ QUE SUPOSA MANTENIR-LES»

ELS PAISATGES DEL FRED

Jorge Cruz Orozco*

“COLDSCAPES”, *LANSCAPES OF THE COLD*. THE AVAILABILITY OF COOLING SYSTEMS IN HOUSING IS A MODERN TECHNOLOGICAL BREAKTHROUGH. UNTIL THE END OF THE XIX CENTURY, COLD, WHICH WAS EXPLOITED MAINLY FOR THERAPEUTIC USES OR TO REFRIGERATE FOOD AND DRINKS, CAME FROM NATURALLY FORMED ICE AND SNOW. TO HAVE A COLD SUPPLY IN HOT SPELLS IT WAS NECESSARY TO COLLECT COLD AND PRESERVE IT IN CUSTOM-MADE CONSTRUCTIONS, LIKE ICE OR SNOW BOXES AND HOUSES, OR CAVES AND GULLIES. ALL THESE GO TO MAKE UP THE SO-CALLED COLD LANDSCAPES, WHICH ARE SCATTERED AROUND THE VALENCIAN MOUNTAINSIDE. LATER, COLD WAS MAN-MADE, IN FACTORIES, AND LATER STILL, IT BECAME A DOMESTIC FEATURE IN THE FORM OF FRIDGES AND FREEZERS. THE COLD LANDSCAPES WERE ABANDONED UNTIL RECENTLY, BUT ARE NOW RECOGNISED TO BE OF NATIONAL WEALTH AND CULTURAL IMPORTANCE.

PAISATGES DE L'OBLIT

MONOGRÀFIC

“EL COMERÇ DEL FRED NATURAL S'ESTÉN, SI FA NO FA, DES DEL 2000 ABANS DE CRIST FINS EL TRÀNSIT DEL SEGLE XIX AL XX”

Ací i allà de la muntanya mediterrània –hi ha Mediterrània sense muntanyes?– ens trobem una mena singular de paisatges. Solitàries construccions de pedra: un gran pou circular o quadrat mig excavat al terra; murs gruixuts amb poques obertures; de vegades encara resta la coberta; en certs llocs grans basses de poca fondària. Es van bastir entre els segles XVI i XIX per tal de conservar neu i gel i poder disposar-ne a les ciutats i pobles. Són els paisatges del fred.

Es podria pensar que el fred ha estat per als humans una dificultat, gairebé un enemic implaca-

ble del qual fugir. Però la falta de fred ha constituït –constitueix encara– un entrebanc, una desgràcia fins i tot. Aixó sí, en aquells moments i usos per als quals la ciència, la dieta alimentària o el refinament –al remat, la cultura– prescriuen el

fred. Usos mèdics preconitzats des de l'antiguitat clàssica i recuperats amb força en la medicina renaixentista. Per cert, la primera obra monogràfica europea sobre el tema és d'un metge valencià, el xatívi Francisco Franco, autor del *Tratado de la nieve y del uso della* (Sevilla, 1569). Altres aplicacions han

Foto: M. Domínguez

Mas de la Cambreta, als peus del Penyagolosa, en plena nevada d'hivern. A la Cambreta (a la dreta) els masovers emmagatzemaven la neu en una de les caves millors conservades de les terres de l'interior castellanenc.

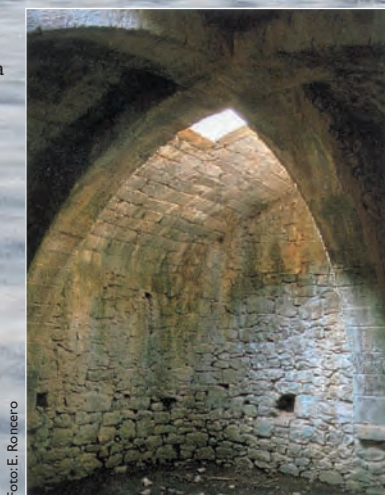

Foto: E. Rancero

estat la conservació i transport d'aliments o el plaer de beure fred.

Com obtenir o *produir* fred? La física ens diu que no és més que l'absència de calor, no és cap cosa. Neu i gel són els principals productes naturals amb capacitat de rebaixar la temperatura o, en paraules no certes, de transmetre el fred que contenen, de *produir-ne*. Allà on neu i gel no resisteixen tot l'any i es fonen, ha calgut emmagatzemar-los durant l'hivern en edificis especialment bastits per a aquesta funció. Són les neveres, caves, pous de gel i de neu o *ventisqueros*, generalment ubicats a les muntanyes de les latituds mitjanes. Durant tot l'any i, a tot drap, durant l'estiu es baixava el preat producte a les ciutats i pobles, on es consumia amb delit.

El comerç del fred natural s'estén, si fa no fa, des del 2.000 aC fins el trànsit del segle XIX al XX quan comença la fase del fred artificial. Gràcies a les tècniques de congelació el fred és *fabricat*, ja sota la forma única de gel, en instal·lacions fabrils a les ciutats. S'eliminava així l'onerós desfasament entre les temporades de *producció* i de consum i es reduïa notablement el cycle del transport i distribució. Encara recor-

daran alguns haver anat a comprar barres de gel per tal d'alimentar neveres domèstiques. S'havia domesticat el fred, evitant la dependència del clima. Quedaven obsolets els magatzems de gel i neu, així com les tècniques d'arplega, emmagatzematge, extracció i transport, tot privant d'un recurs als habitants de les serralades veïnes.

A partir dels anys trenta del segle XX (al nostre país des dels cinquanta) la producció de fred entra progressivament a les llars en forma d'aparells frigorífics cada vegada més menuts i barats. Del fred domesticat de les fàbriques al fred domèstic, *produït* a les cases. Havia desaparegut per complet el cycle de transport i distribució; encara més, ja no hi havia un agent transmissor i materialitzador del fred, com havia estat el gel. Ara només calia pagar per l'aparell i l'energia perquè funcionàs. El fred en si mateix sembla, ara sí, haver desaparegut. Només es deixa sentir a la mà quan ens empassem alguna cosa del frigorífic i en l'ambient d'una habitació climatitzada.

La domesticació del fred va liquidar l'antic comerç i el va cobrir amb un dens oblit que, fins i tot, elimina la percepció social que el fred és un producte com

La Cava Gran o Arquejada, situada a Agres (Comtat), ha esdevingut una mena de símbol de la serra Mariola i del conjunt de dipòsits de neu valencians. La seua conservació i, tal vegada, restauració seria el gest mínim que la nostra societat hauria de fer amb aquest llegat patrimonial.

Foto: J. Cruz Orozco

El ventisquero de los Frailes és actualment el més gran i millor conservat del conjunt de la Bellida (Sacanyet, a l'Alt Palància). Les seues colossals dimensions ens recorden el poder en aquelles serres de la Cartoixa de Portaceli, propietària del dipòsit. A la roca figura una inscripció amb la data de 1769 en què va ser probablement construïda.

Foto: J. Cruz Ordozco

altre qualsevol. Altres activitats característiques del món rural mediterrani no han estat expulsades de la memòria tan radicalment. L'agricultura i la ramaderia amb el seu seguici de protoindústries (tèxtil, molinèria, etc.) i d'infraestructures (habitatges, camins, bancals, etc.) han evolucionat molt, fins i tot han desaparegut. Però hi ha hagut una certa continuïtat que permet llegir les seues restes materials i saber quina utilitat tenien. Els paisatges del fred, però, han vist com queien les seues pedres, s'esborraven els camins i les bardisses tot ho cobrien.

■ ELS PAISATGES VALENCIANS DEL FRED

El País Valencià fou sempre gustós del fred, tot situant-se al capdavant del consum en Espanya. A la darrereria del segle XVIII el *Llibre de conte y rao del arrendament de la neu y nayps* permet avaluar la quantitat anual de neu arribada a la ciutat de València en uns 2 milions de quilograms. Cal afegir, és clar, la perduda pel camí i la no declarada. Des del port d'Alacant s'exportava neu a Eivissa i el nord d'Àfrica. Sens dubte, hi havia factors afavoridors del consum: una xarxa urbana litoral amb formes de vida refinades; estius calorosos; albuferes i marjals relacionades amb malalties en la terapèutica de les quals intervenia el fred.

L'abastiment de neu a les ciutats i pobles grans es feia en règim d'estanc i se subhastava al millor postor. A més, estava gravada amb impostos municipals i forals (després reials). Alguns dels comerciants van fer bones fortunes proveint les grans ciutats. Es van bastir més de 300 construccions a les nostres muntanyes, que poden ordenar-se en dos tipus bàsics. La nevera (pou de neu, cava) dotada de coberta d'obra i pou excavat, generalment de planta circular. El *ventisquero* (clot) sense pou excavat ni coberta d'obra, restringit a àrees elevades.

La nòmina de dipòsits valencians constitueix, d'acord amb la literatura al voltant del tema, una de les xarxes més denses i de major valor patrimonial d'Europa. Alguns dipòsits són autèntics monuments per la qualitat de la fàbrica i les seues dimensions: *ventisqueros* de fins 30 m de diàmetre i murs de 8 m de gruix; neveres amb pous de més de 10 m de diàmetre i fins 17 de fondària. Poden destacar-se pel seu interès alguns conjunts. Les dues inusuals "famílies" de neveres de planta quadrangular: una als Ports i el Maestrat; l'altra al voltant de Benigànim (Vall d'Albaida). El tossal de la Bellida a Sacanyet (Alt Palància) reuneix més de 50 *ventisqueros* en un paisatge cultural únic. L'àrea de les muntanyes bètiques

Foto: Cruz Orozco

Foto: Cruz Orozco

Foto: Simón Fos

La neu ha estat un dels recursos naturals de les amples zones muntanyenques valencianes, però n'hi ha hagut d'altres. El bosc permetia elaborar carbó vegetal. Fred i calor, aigua i foc: neu per a refredar; i carbó per a escalfar, cuinar o coure terrisseria.

La cava de Don Miguel, bastida al mateix límit dels municipis de Bocairent (Vall d'Albaida) i Alfafara (Comtat), s'alça imponent a la carena de la serra Mariola amb el seu aspecte de fortalesa... però tan sols defensava la neu de la calor i el vent.

Fragment de la pintura *Els nevaters de la Massanella*, realitzada per Jaume Nadal en 1750, que mostra la collita del fred a la serra de Tramuntana (Mallorca).

(Alcoià, Comtat, Vall d'Albaida, part interior de ambdues Marines) disposa d'alguns espectaculars conjunts com les caves de la serra Mariola, el Carrascar de la Font Roja o els clots de la serra Aitana. La progressiva implantació de fàbriques de gel a partir de 1890 en diverses ciutats va anar deixant obsoleta la xarxa de neveres i *ventisqueros*. Fins els anys vint del segle XX encara s'ompliren alguns dipòsits. La coneguda com "nevada grossa" de 1926 marca de manera simbòlica la fi de l'activitat a les nostres terres.

■ ELS DIPÒSITS DE FRED NATURAL, DOCUMENTS CULTURALS

Neveres i *ventisqueros* són elements patrimonials per la seua arquitectura i capacitat de crear paisatge perquè individualitzen i singularitzen els paratges on s'ubiquen i, en moltes ocasions, fins i tot els proporcionen el topònim. Són també documents històrics, finestres per les quals aguitar al coneixement històric de l'antic comerç de la neu. Són, al remat, documents culturals que il·lustren processos socials i propicien algunes reflexions.

Com altres activitats tradicionals, el comerç del fred manté una íntima i obligada harmonia amb la natura. Aprofita un recurs natural –anualment renovat– de manera molt sostenible. Però està sotmès a una dependència climàtica. A escala anual, en forma d'èpoques de escassetat, de problemes de proveïment o nevades històriques que omplien les muntanyes de nevaters i jornalers. Nevades com les que Ferré i Cebrián o Mallol han documentat acuradament. Els dies 5 i 6 de març de 1762, unes 1.000 persones i 700 cavalleries! s'afanyaven al Carrascar de la Font Roja i al Menejador. A escala més general, es palesa la coincidència entre l'època daurada del modern comerç del fred amb la Petita Edat del Gel que s'estén, si fa no fa, des del segle XVI fins la darrereria del XVIII i que va imposar a Europa un clima més fred i humit que l'actual. Però també, els problemes que va plantejar la fi d'aquesta i que, sens dubte, estimularen la implantació del fred artificial.

La facilitat de recollida de neu i gel de la petita edat del gel va ser condició necessària per la consolidació del comerç, però no suficient. Calia la popularització del consum de fred, en la qual coincideixen dos interessants processos. D'una banda, el discurs legitimador que va sostenir la medicina renaixentista. La salubritat pública era argüida per tal de justificar l'ús i els esforços –importants en ocasions– de pobles i ciutats per organitzar convenientment l'abastiment. D'altra part, l'ús del fred no va escapar dels mecanismes

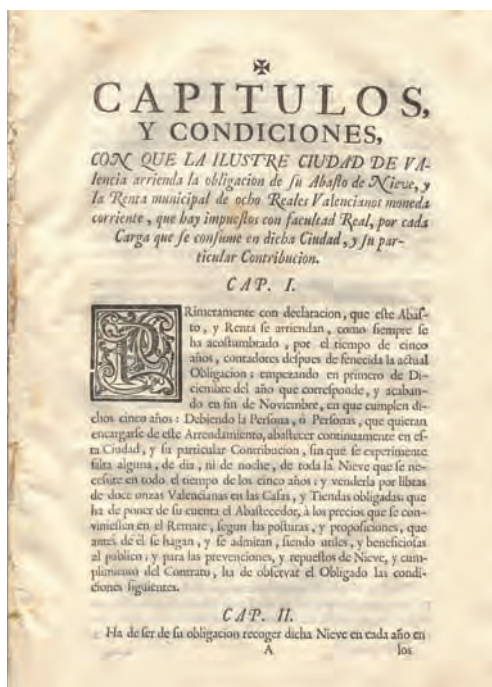
socials que regeixen la distinció i el gust. Des dels palaus i cases nobles la moda del fred es va estendre a altres estrats socials.

Hi ha encara més claus per a l'anàlisi del comerç del fred. Planhol ha relacionat el consum de fred natural amb un cert nivell de desenvolupament econòmic i cultural. Això ajudaria a explicar l'escassa o nul·la presència de l'activitat en l'edat moderna en àrees com Grècia o la Mar Negra. Però encara hi ha més: està sotmès a interessants diferències culturals. Les cultures de l'Extrem Orient, refinades en molts aspectes, han mostrat molt poca atracció pel fred. Al territori desitjós del fred natural es constata una certa dicotomia de tècniques: gel i neu.

■ UN PATRIMONI QUE 'ALEGRIA LOS MELANCHOLICOS'

Els paisatges del fred, com altres paisatges rurals valencians, han estat objecte durant els darrers anys d'un procés de patrimonialització. S'ha rescatat de l'oblit neveres i ventisquers, que han passat a inventaris, publicacions, fullets turístics... i, sobretot, s'han incorporat a una certa consciència que identifica el propi paisatge com a part de la memòria col·lectiva. Així s'ha pogut invertir la trista tendència del començament dels vuitanta d'enderrocar i reomplir aquells forats reputats perillosos. Ara es buiden, netegen i reconstrueixen mitjançant iniciatives generalment locals d'ajuntaments, associacions i, fins i tot, particulars. Ja no són tan sols els habitants locals i els excursionistes, els qui coneixen els paisatges del fred. Al País Valencià es disposa ara d'una certa bibliografia: des d'obres de divulgació fins alguna investigació acadèmica. Al novembre de 2001 es va celebrar a València el II Congrés Internacional al Voltant de la Utilització Artesanal del Gel i de la Neu Naturals, El Comerç del Fred, amb significatives aportacions dels estudiosos valencians.

Els paisatges del fred són objecte d'estudi i, fins i tot, d'aprofitament com a recurs turístic. Coneixement

Frontispici dels "Capítulos y condiciones con que la ilustre ciudad de Valencia arrienda la obligación de su abasto de nieve..." que van estar vigents durant bona part del segle XVIII.

i utilització social són, en efecte, dues de les vies de la patrimonialització. Una altra és la protecció. La Conselleria de Cultura disposa d'un catàleg de dipòsits de neu des de 1994, regularment actualitzat. Hi ha hagut demandes de declaració d'algunes neveres com a Bé d'Interés Cultural (BIC), però a hores d'ara només la nevera de la Mare de Déu és BIC, ja que està inclosa al conjunt del Castell de Xàtiva. Quan es redactava aquest article arribaven les notícies de l'enderrocament de la coberta de la cava de l'Habitació (Agres), que forma part de l'excelsion conjunt de les caves de Mariola. Un projecte d'intervenció a la cava Gran (Agres), autèntic símbol de la xarxa de dipòsits de fred, està aturat des de fa un

parell d'anys. Encara que humils i dispersos a les nostres muntanyes, neveres i ventisquers ja han patit massa oblit i constitueixen un valuós patrimoni que l'administració autonòmica –la societat valenciana, al remat– ha de gestionar. No oblideu mai els poderosos efectes del fred, que com deia el gran metge del segle XVI Nicolás Monardes "...quita el temblor de corazón y alegra los melancholicos".

* Museu de Prehistòria i de les Cultures de València

BIBLIOGRAFIA

- CRUZ, J.; J. M. SEGURA: *El comercio de la nieve: la red de pozos de nieve en las tierras valencianas*, València, Conselleria d'Educació i Cultura, 1996.
- CRUZ, J. (ed.) (en premsa): *El comerç del fred. Actes del II Congrés Internacional al voltant de la utilització artesanal del gel i de la neu naturals*, València, Museu de Prehistòria i de les Cultures de València.
- FERRÉ, J.; J.A. CEBRIÁN: "L'explotació comercial de les caves de neu a la Serra Mariola. Ss. XVIII-XIX", *Alba*, Ontinyent, 8, 9-37, 1993.
- MALLOL, J.: *Alicante y el comercio de la nieve en la edad moderna*, València, Ajuntament de València, 1991.
- PLANHOL, X. de: *L'eau de neige. Le tiède et le frais*, Paris, Fayard, 1995.

HABITAR LA MUNTANYA

Enric Roncero*

LIFE IN THE MOUNTAINS. THIS CONCEPT ENCOMPASSES A REALITY THAT GOES BEYOND A HOUSE OR GROUP OF HOUSES SPREAD AROUND THE MOUNTAINSIDE. RATHER IT ENVELOPS THE SPRING-WATER FOUNTAIN, THE DRY CROPS, THE GRASSLANDS AND THE WOODLANDS, THE FIELDS THAT SURROUND A DWELLING, A COMMON BAKING OVEN, THE FARMYARD ANIMALS -FOR WORK AND BURDEN. WHAT IS MORE, ONE FINDS SMALL-SCALE INDUSTRIES: MILLS, SAWMILLS, LOOMS AND SPINNERS OR WEAVERS. THE FARM LABOURERS GIVE SHAPE AND LIFE TO THE LANDSCAPE OF PENYAGOLOSA. A FRAGILE HARMONY BETWEEN HUMANS AND NATURE WHICH HAS SURVIVED SO FAR AND WHICH CAN BE MAINTAINED AS A SUSTAINABLE RELATIONSHIP WITH THE ENVIRONMENT.

Foto: E. Roncero

Viure a les terres altes mai no ha estat cosa fàcil. Es viu a la muntanya perquè se li pot traure substància, un caramull de blat, de patataques, de carn i de llana, de fusta. Res a veure amb el símbol de la València romana, aquell corn de l'abundància que ara descansa als confins de Mislata. No és aquesta una terra fruitosa en excés. Els excessos, si de cas, són a compte de la natura: gelades tardanes,

PAISATGES DE L'OBLLIT

MONOGRÀFIC

Foto: M. Domínguez

Foto: E. Roncero

A les terres més altes del País Valencià, més enllà dels pobles, l'òptim de l'ocupació humana ha estat el mas. Un mas és molt més que una casa: són els corrals i les quadres, l'era i la pallissa.

neus primerenques, eixuts estivals. Un rosari de durícies que fan que la vida mateixa siga una durícia, un anar arrapant-se a la terra, confont-se amb la terra mateixa, acceptant el fat de les estacions que, veges per on, rima amb generacions. Generacions de masovers que s'han fos en el paisatge, que li han donat forma i sentit.

El terme masover ha arribat a ser, sovint, sinònim de mitger, el pagès que treballa la terra d'un altre i que, a canvi, ha de lliurar a l'amo una part de la collita.

Parle de Penyagolosa, i de la vida als masos. A les terres més altes del País Valencià, més enllà dels pobles, l'òptim de l'ocupació humana ha estat el mas. Un mas és molt més que una casa: són els corrals i les quadres, l'era i la pallissa. Però, sobretot, la font i la bassa, la terra de conreu i el bosc.

No hi ha mas sense font. La font dóna l'aigua que omple el gamelló on abeuren els animals i la bassa que rega els horts. Uns bancals menuts, envoltant la bassa. Una horta breu, quasi una quimera d'on collir uns fruits constrenyits pels freds de primavera i les gelades de tardor. Enciams, tomaques, cebes: un esclat d'hortalisses que alegra les taules d'estiu i s'allarga, de fet conserva, fins a ben entrat l'hivern. I les fruites de tardor: pometes àcides, figues, serves o el raïm de les terres més baixes, baratat per patates per a la sembra.

El gamelló és un tronc d'arbre de dimensions generoses, buidat per dins per a formar un llarg abeurador. Una font òrfena de gamelló quasi no és una font. És un pou, que és altra forma de tindre aigua a l'abast, sovint destinada per a consum humà.

La terra d'un mas són els secans: bancals per al cereal, els llegums, el pipirigall o les patates –les creïlles d'ací dalt. El pipirigall és un farratge que prospe-

ra millor que l'alfals en aquestes terres. Les patates de muntanya –sempre per damunt dels 1.000 metres, sovint a prop dels 1.500– troben un ambient més paregut al de les terres andines originals que no les del litoral, i resisteixen molt més el podriment si es reserven per a sembrar. Són patates estratègiques per a les terres baixes, i han tingut durant molt de temps un paper estel·lar. Com ho ha tingut el blat, i altres cereals com l'ordi o la civada, que han nodrit tantes generacions muntanyenques.

Més enllà dels secans, hi ha l'herba. L'herba és tot el tros de terra no treballada, ja siguen anuals, matoll o bosc. Les anuals, l'herba fresca, en espais més o menys oberts, és el territori de les raberes d'ovelles, de les vaques o dels bous. El bosc, ultra la pastura dels animals, és un rebost de llenya i fusta. En alguns temps, ha sigut també el proveïdor de carbó per a les terres litorals.

La casa pròpiament dita, allò que ara coneixem com un mas, és molt més un recer que un lloc on estar. No abunden les sales amples a l'interior dels habitatges. Més aïnes, la cuina és la casa: llar de foc i menjador i, si de cas, lloc on estar-se, al voltant del caliu i la claror, durant les llargues nits d'hivern.

Es cuinava amb un foc magre, consumint poca llenya, amb una olla de fang on bullien lentament un grapat de llegums, unes fulles de bleda, unes patates, una punta de cansalada o d'ossos. Una olla amb substància, com es pot ben imaginar. I la cambra principal, l'alcova, és quasi sempre una cambra contigua a la cuina, cega per a evitar les pèrdues de calor. Una finestra amb vidres, ací dalt, era un luxe i, sense vidres, més valia no obrir-ne traus al mur.

La vida, però, s'ha fet sempre fora de la casa, treballant els camps, guardant la rabera, feinejant pel

**«A LES TERRES MÉS ALTES
DEL PAÍS VALENCIA, MÉS
ENLLÀ DELS POBLES,
L'ÒPTIM DE L'OCUPACIÓ
HUMANA HA ESTAT EL MAS»**

Foto: E. Rancero

Foto: E. Rancero

Foren els masovers els qui donaren forma al paisatge que ara es pot veure: una alternança entre boscs i terres de conreu que dibuixa una quimera, una fràgil harmonia entre humans i naturalesa

bosc. Els camps consumeixen moltes hores. La preparació del bancal i la sembra del blat i els altres cereals es fa pel mes de novembre, deixant que les nevades hivernals vagen preparant el renovell de l'herba a la primavera i la sega s'enceta ben entrat l'estiu, quan les espigues granades arriben al seu punt de maduració. Després de la sega, és el temps de batre: abans de la introducció de les grans màquines de batre, les eres s'omplien de vida, amb les cavalleries giravoltant el trill i la gent aventant la palla. Només mancava carregar el gra fins el molí i tornar al mas amb la farina nova, encendre el forn i amassar cocs i fogasses. Una celebració que donava sentit a tot un any de treball.

Parlant dels forns, cada mas en té un, i si hi ha unes quantes cases, el forn, sovint, és comunal. Forns menuts, amb una boca estreta, que consumeixen poca llenya per a calfar-los. El dia d'amassada era un dia especial: es calava foc al forn al matí, mentre anava pujant la massa a la pastera i després s'aprofitava per a coure fins a l'últim caliu, començant per les fogasses de pa i acabant amb rotllets i pastissos. I, a l'hora del

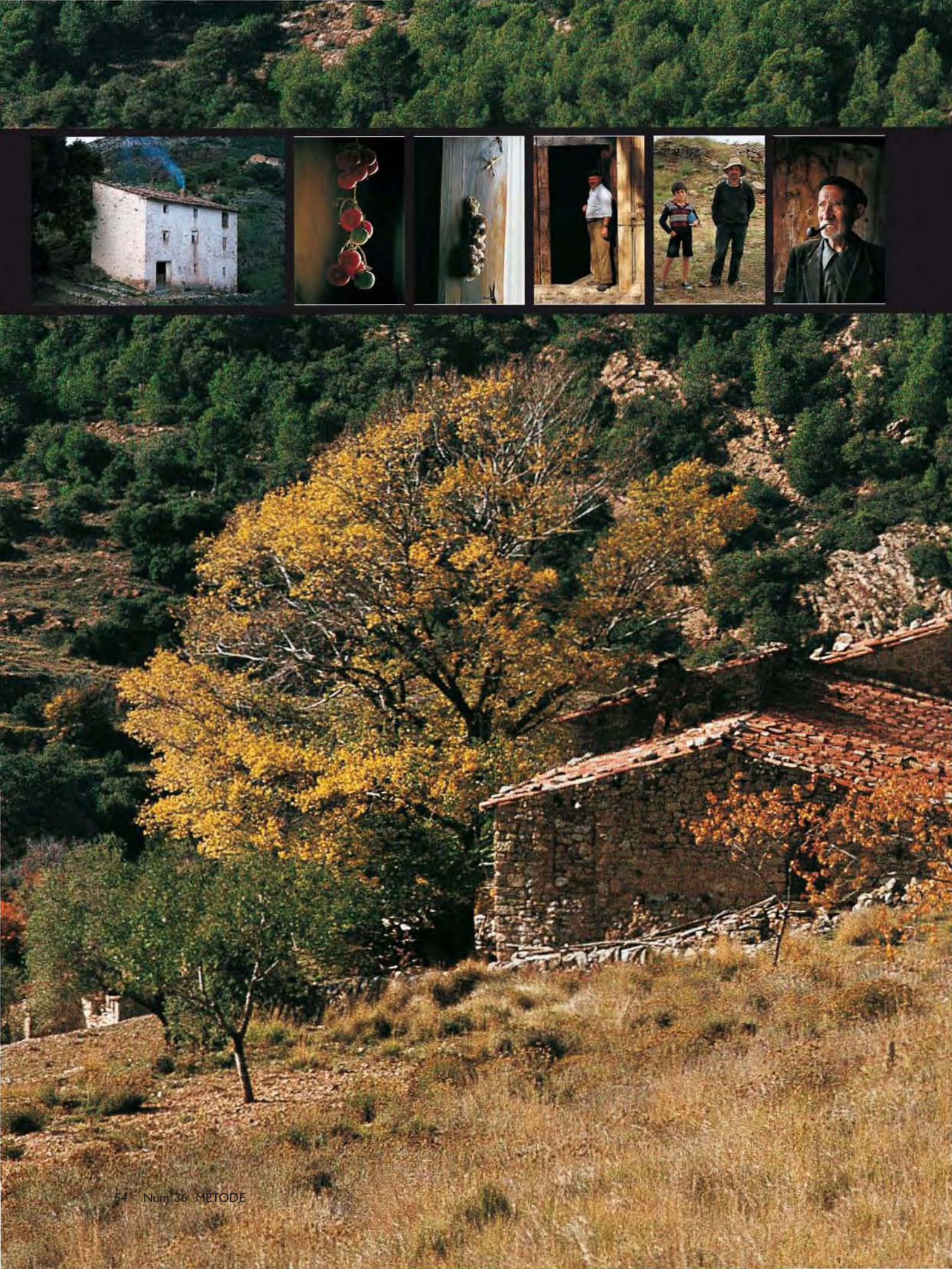
dinar, es podia menjar el pa tou. L'esforç per a aconseguir la jornada era ben gran i, per això, el forn no s'encenia sinó cada cert temps i, sovint, passaven dues setmanes abans de tornar a tastar el pa tendre.

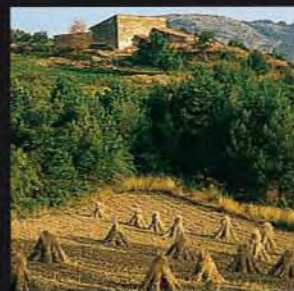
Per a coure el pa, com per a la cuina diària i el caliu de l'hivern, la llenya ha estat l'únic combustible. Durant els temps freds, i això ve a ser d'octubre a juny, la llar estava a tota hora encesa, amb un foc magre si no calia coure res, però sempre fumejant. Es pot ben imaginar la quantitat de llenya que calia per a viure i, per això, els boscs han estat una part important del mas. Al bosc es feineja preferentment a l'hivern, quan descansa la terra de llavor. A més a més de la llenya, el bosc fornia de fusta per a bastir i per a fer els mobles. Carrascars a la cintura sud de Penyagolosa, pinars o rouredes a les terres altes, els boscs eren llocs on només entrava qui anava per feina, o bé les raberes quan s'agostava l'herba dels terrenys oberts.

«GUARDAR LA RABERA HA SIGUT DURANT GENERACIONS L'ESCOLA MASOVERA. ELS XIQUETS, QUE FEIEN ELS SIS ANYS, ES DEDICAVEN A GUARDAR»

Guardar la rabera ha sigut durant generacions l'escola masovera. Els xiquets, així que feien els sis anys, es dedicaven a guardar. Guardaven ovelles, que volia dir que les duïen a pasturar pel tros d'herba del propi mas o als herbatges comunals. La rabera d'ovelles aporta llet i llana, però, sobretot, aporta diners. Els anyells no són per al consum propi, sinó que es dediquen a la venda de la seua carn. En una societat de subsistència i d'intercanvi, els diners corrien ben poc, per més que oferien l'única oportunitat d'estalvi als masovers. Les raberes s'estengueren pel Penyagolosa durant el temps d'esplendor del comerç de la llana, entre els segles XIV i XVII. Fou llavors quan es definí el paisatge que encara ara es pot reconèixer, des de les façanes renaixentistes d'algunes esglésies fins als assagadors que recorren tot el territori i els emprius i bovalars on pasturaven els animals.

VIURE ALS MASOS

Fotos: E. Roncero

El concepte "mas" abasta una realitat molt més ampla que una casa o conjunt de cases disperses a la muntanya. El mas és la font, el gamelló, els secans, l'herba i el bosc, els camps que rodegen la unitat de vida, el forn comunal, els animals del corral, els de força i els de càrrega. I en el mas també hi ha la petita indústria: telers, serreries, molins i batans o teuleries. Els masovers donaren forma i vida al paisatge del Penyalgosa. Una fràgil harmonia entre humans i naturalesa que ha arribat fins als nostres dies i que cal mantenir com a relació sostenible amb el medi.

D'animals, n'hi havia molts més al mas. Al corral hi havia gallines i conills, titots i ànecs. Una font directa de proteïnes, per la carn i pels ous. La distància als grans mercats feia difícil vendre'ls a ciutat, així que conills i aviram venien a enriquir, de tant en tant, la dieta muntanyenca. Els porcs eren altre món: n'era la carn quotidiana. La matança dels bacons es feia a l'hivern, i la seua flaire s'estirava llargues mesades. Es preparava la carn perquè durés, i així, a la taula, anaven desfilant embotits, cansalades, pernils i llomellos, cotnes i olletes de brou substanciós.

Hi ha els animals de força: matxos, sobretot, però també bous i vaques. Per a preparar la terra dels bancals més grans, una parella de bous o de vaques mou amb lleugeresa l'aladre més pesat i avança molta feina. Els matxos s'han emprat per als bancals més menuts o més allunyats del mas i, en moltes cases, han sigut els únics animals de treball. L'herba per a la pastura d'aquests animals no sol mancar en les terres de Penya-golosa, i sempre es pot reforçar amb la palla de cereals i amb algun bancal de pipirigall, llepolia suprema per als animals de bast. Perquè els matxos són animals per a tot: tant llauren un bancal com carregen uns càntirs d'aigua des del pou fins al mas. Quan aquestes terres estaven habitades, les cavalleries acompanyant els masovers eren una imatge quotidiana. Pujant a per llenya al bosc, carregant les collites de l'horta, anant o tornant a mercar al poble. Així com els caminants d'ara hem fet un gest mecànic de carregar la motxilla a l'esquena, els masovers aparellaven el matxo sempre que havien d'eixir de casa. I els grans moviments de l'economia de muntanya, transportant mercaderies des de les terres altes fins a la plana, feien transitar, amunt i avall, traginers amb llargues rècues de cavalleries.

Dels temps en què els animals de càrrega i llavor eren els amos i senyors dels camins de muntanya, ha quedat un ample recull d'eines espars pels masos: selles, sàries, basts, cingles, albardes, carregadors, forcats o aladres alçats en quadres i corralos, pitjor encara, esdevenint objecte de rapinya per part de gents poc escrupoloses tocades per la dèria de decorar-se el xalet.

En la vida masovera hi havia més animals, tots aquells que no es deixaven ensinistrar. D'aquests, alguns eren odiats, com les serps, que han patit tothora una maledicció bíblica. D'altres es presentien com a competidors pel mateix espai. Si hi havia gallines, sobraven àguiles i raboses. Si hi havia ovelles, sobraven els llops. Les escopetes eliminaren els llops, quasi ho aconseguiren amb les àguiles, però no pogueren fer massa amb l'astúcia de les raboses. D'allò que ha quedat, perdius, guatlls, llebres i conills han sigut l'objecte habitual dels fusells. Ben mirat, la cacera era una

Foto: E. Roncero

Les raberes s'estengueren pel Penya-golosa durant el temps d'esplendor del comerç de la llana, entre els segles XIV i XVII. Fou llavors quan es definí el paisatge que encara ara es pot reconèixer, des de les façanes renaixentistes d'algunes esglésies fins als assagadors que recorren tot el territori i els emprius i bovalars on pasturaven els animals. En la fotografia, Pas Reial d'Aragó.

activitat tradicional del mas, ritu iniciàtic per als joves, ocupació per als dies de l'hivern i complement de proteïnes per a la dieta. Ara, sense masovers ni guàrdies civils, poques armes de foc han quedat a la muntanya, des poblada fins i tot d'escopetes. I, les que venen, pugem de les ciutats bon punt s'alça la veda.

A més a més de la terra i els animals, hi havia indústria en aquestes muntanyes. Les indústries d'ací no s'assemblaven gens a la imatge moderna d'una fàbrica. N'eren menudes i discretes, però durant algun temps han sigut una de les fonts bàsiques d'arribada de diners a una economia de subsistència basada en l'intercanvi.

Són llegendaris els telers de Vistabella, d'on eixien peces d'estamena ben elaborades, i que treien bon profit a la llana de les ovelles del Maestrat. Resseguint el curs dels pocs rius de Penyagolosa, hi havia molins i batans que, en part, es transformaren en fàbriques d'electricitat. Les serrereries han abundat a prop dels boscs, i s'hi manufacturaven els troncs de pi melis, la *mobila* que després s'escampava a les construccions de les planes litorals. Per bastir els casalicis, calia pedres, fusta, arena, aigua i teules. Pedres, fusta, arena i aigua, de millors o de pitjors, se'n trobaven fàcilment. La calç, en canvi, calia aconseguir-la i, per tot arreu, es poden veure encara les despulles dels antics forns de la calç, on els rocs calcaris es transmutaven, gràcies al foc, en les pedres blanquinoses que tant servien per a emblanquinar les façanes com per a fer el morter. També es poden trobar els murs mig enderrocats de velles teuleries, d'on eixien les cobertes de tant de casalici.

■ TRACES AL PAISATGE

Hi ha altres activitats que han deixat la seua traça en el paisatge. Els vestigis del comerç de la neu, els grans dipòsits on es guardava la neu de l'hivern per a davallar-la durant l'estiu cap a les poblacions del litoral. O la indústria del carbó, que tant va alterar els paratges de Penyagolosa fins als anys cinquanta del segle passat. L'ús del carbó vegetal com a combustible a les fàbriques i les llars urbanes va suposar la transformació de grans extensions boscoses del nostre país en terra devastada. Es tallaven les carrasques fins a la soca per a formar la pila de la carbonera a la qual, una vegada coberta de terra, se li calava foc per aconseguir una combustió lenta que transformava la fusta en carbó.

Després, el bosc havia desaparegut. Ha calgut que passara mig segle per a retrobar els carrascars esquistats de la solana del Penyagolosa, on un rogle de tany menuts de carrasca, rebollant de la soca tallada, comparteixen les mateixes arrels.

Fou més endavant, esgotats els carrascars, quan les fàbriques ceràmiques de l'Alcalatén i la Plana començaren a utilitzar com a combustible tota planta susceptible de ser cremada: argilagues, ginebres, brots de carrasca, branquillons de pi. Un trànsit intens de camions carregats d'allò poc que quedava a les muntanyes, uns paratges alterats que, encara ara, no s'han acabat de recuperar i que han quedat inermes davant dels incendis forestals.

A més a més, el carboneig i les estassades de llenyes baixes aportaren, si fa no fa, els darrers jornals d'aquestes terres. Això, unit a la supressió per part de les autoritats franquistes de les escoles rurals bastides durant la República, significà un incentiu a l'emigració masovera, que era, d'altra banda, ben rebuda en les fàbriques litorals, on calia mà d'obra i es pagaven bons jornals. Entre les dècades dels seixanta i setanta del passat segle, es van anar tancant la major part dels masos. Per això, parlant de Penyagolosa, confonc a posta passat i present. Ja no queden quasi masovers, i molts dels que continuen treballant les terres o la rabera, fan la vida al poble veí, on, a més a més de companyia, tenen a l'abast alguna de les comoditats que caracteritzen la vida urbana.

Mentrestant, es van repoblant de bosc els antics bancals, es perden les fonts, s'assolen murs i teulats. Tornen les raboses a ensenyorir-se de les nits, com les rapinyaires engalanen el cel. No passarà massa temps per a poder anunciar la tornada dels llops a unes terres que foren tan seues com dels humans, per més que de la seua presència només queden traces en la toponímia, en les llegendes i ben poc més. S'ha acabat un cicle en aquest país, una forma de vida que s'ha estès al llarg dels segles i que ha fet seu el territori.

Foren els masovers els qui donaren forma al paisatge que ara es pot veure: una alternança entre boscs i terres de conreu que dibuixa una quimera, una fràgil harmonia entre humans i naturalesa que ha arribat fins aquests dies. La seua bellesa reclama un esforç social per a mantenir-la. Hi ha formes de preservar aquesta relació sostenible, fins i tot sense masovers.

* Escriptor. Autor de *Penyagolosa: Paisatges del sostre d'un país*

«EL CARBONEIG I LES ESTASSADES DE LLENYES BAIXES APORTAREN, SI FA NO FA, ELS DARRERS JORNALS D'AQUESTES TERRES»

AQUELLS QUE VAN A FER PALMA... ELS SEGADORS DE PALMA D'OLOCAU

Ferran Zurriaga i Agustí*

THE ONES WHO "WENT TO REAP PALMS"... THE PALM REAPERS OF OLOCAU. THE PALM REAPERS OF OLOCAU (LOCATED IN THE CAMP DE TÚRIA DISTRICT) KEPT THEIR CRAFTSMANSHIP ALIVE FROM THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY UNTIL SHORTLY AFTER THE 1950S. ESPARTA GRASS AND BUSH PALM ARE WILD PLANTS THAT HAVE BEEN USED TO MAKE HANDICRAFTS THAT COULD BE EXCHANGED FOR FOOD OR MONEY. HOWEVER, THE EXPRESSION "ANAR A FER PALMA" (GO TO REAP PALMS) TOOK ON A DIFFERENT MEANING. WHEN THIS HANDICRAFT USING THE PALM LEAF WAS INDUSTRIALISED, NUMEROUS VALENCIAN LABOURERS FORMED WORK PARTIES THAT WENT OFF TO COLLECT OR REAP THIS PLANT WHERE IT WAS TO BE FOUND COVERING LARGE AREAS. IN THE CASE OF OLOCAU, THIS TOOK THE INHABITANTS OFF TO CATALUNYA IN THE MAIN.

Les dues plantes silvestres més populars de les zones muntanyenques valencianes pel seu ús com a recurs humà han estat l'espert i el margalló. Han estat cabdals en un temps en el qual es van obtenir d'aquestes plantes, mitjançant un aprofitament equilibrat amb la natura, uns recursos amb els quals es fabricaven objectes artesanals que servien per canviar-los per aliments o diners. Aquesta activitat fou una ajuda molt important per a les llars de llauradors dels secans muntanyosos de les terres valencianes, que les realitzaven quan no tenien jornals.

El nostre record de fill dels secans del Camp de Túria, a les *muntanyes de Portaceli*, és ple d'imatges d'aquestes activitats artesanals. La nostra comarca ha estat una de les més importants en l'aprofitament d'aquests re-

ursos naturals, principalment l'espert, juntament amb la palma i la llenya baixa, dita *forquilla* o *bolitx*, cremada als forns de pa i de ceràmica, rajolars i teuleries.

Però, avui volem parlar-vos d'aquells que *van anar a fer palma*. Quan a mitjan segle XIX, davant del procés industrialitzador d'aquesta artesanía va créixer tant la demanda d'aquesta planta, nombrosos jornaleros valencians formaren colles per anar a collir o segar allí on n'existien gran extensions. Així, trobem que mentre que la gent de la Marina anirà a Andalusia, la gent d'Olocau (Camp de Túria) se'n va a Catalunya, al massís de Garraf i voltants de Tarragona. Aquesta palma serà portada als magatzems de Tarragona, Lleida i Barcelona, on serà comercialitzada fent-la arribar als tallers artesanals.

Foto: Antoni Aguilera

Foto: Antoni Aguilera

Foto: Antoni Aguilera

El margalló o palmereta, *Chamaerops humilis*, és l'única palmera de l'Europa continental. A les comarques del Camp de Túria i la Marina també s'anomena *palma* o *palmereta*, i al Tarragonès, *palmera d'escombres*. A tots els llocs on existeix aquesta planta, des dels temps més remots l'home se n'ha autoabastit per fabricar alguns objectes necessaris per a les seues activitats domèstiques, com graneres, cabassos, barrets o capells.

■ EL MARGALLÓ O PALMERETA

El margalló o palmereta, *Chamaerops humilis*, és l'única palmera de l'Europa continental. A les comarques del Camp de Túria i la Marina també s'anomena *palma o palmereta*, i al Tarragonès, *palmera d'escombres*. Amb les seues fulles en forma de palma dóna als nostres boscos i muntanyes una certa imatge exòtica i tropical. Cavanilles, al segle XVIII, l'anomenava *margallonera*; el geògraf Pau Vila, en 1930, en dirà *margalló*; Joan Amades, el 1956, al *Costumari català*, parla de "les contrades bargalloneres o margalloneres del Baix Llobregat, Baix Penedès, Garraf, Camp de Tarragona, Ribera de l'Ebre i Terra Alta"; més recentment, Oriol de Bolòs l'anomena *palmereta*; a les Balears es diu *garballó o bargalló*. A Eivissa l'anomenen *palma borda*. A les Illes, les localitats més importants d'aquesta artesanía de la palma han estat Artà i Capdepera. En aquesta darre- ra, l'any 1899 naixia La Protectora, que el 1905 s'anomenarà La Palmera, la primera i única cooperativa destinada a la comercialització de *l'obra de la palma* (Gilabert 1990). En alguns llocs del Principat també s'anomena *palmereta enana*. En castellà el nom generalitzat és *palmito, palmera enana o palmera de monte, palmicha*. En altres llengües tenim, per exemple: en portuguès, *palmeira-anã o palmeira-dasvassouras*; i *européan fan palma o mediterranean fan palma*, en anglès. La seua àrea geogràfica peninsular segueix el litoral del Garraf fins a prop de la desembocadura del Tajo, encara que hi ha un nucli isolat al Puig Palmer, sobre Torroella de Montgrí (Baix Empordà).

Forma part de la màquia de llentiscle i margalló, que és una de les comunitats termòfiles que es desenvolupa

al litoral meridional català i al valencià. La màquia és una bosquina densa dominada pel llentiscle, el gàrric o coscoll i el margalló. Arbret escassament desenvolupat i més aviat baix, de tronc fibrós. Als llocs inaccessibles on no arriben els homes i en llocs on les palmeres han estat protegides, com al voltant de les casetes de la Marina, a la Plana de Xàbia, i també al voltant dels santuaris musulmans de la costa africana, podem trobar exemplars de més de cinc metres d'alçada. Les fulles són grans, de limbe arrodonit en forma de ventall, d'un verd fort a les dues cares; amb divisions del limbe de més de 20 centímetres de llargada, llises, rígides, totes elles convergents a l'extremitat del pecíol, el qual està armat d'agullons punxants. És una espècie típica del Mediterrani occidental. La part subterrània del tronc és comestible, blanca i esponjosa, i de sabor ensucrat: *el margalló*, que dèiem a Olocau, i que per a nosaltres, els infants de la postguerra, resultava un regal molt estimat.

El margalló presenta una gran resistència a les sequeres, als incendis i a la sega per part dels humans, i malgrat les infinites agressions que ha sofert al llarg dels segles ha pogut continuar existint. Després dels incendis, el margalló és una de les plantes que primer comença a rebrotar, la qual cosa li dóna un gran valor ecològic com a mantenidora de la capa vegetal, juntament amb el coscoll i l'espert, totes elles plantes rebrotadores. Veure l'explosió de verds tendres de totes aquestes plantes entre les cendres i branques negres dels boscos cremats és una esperança per a la vida.

S'ha refugiat en terrenys on les roques calcàries formen el substrat principal, encara que no fuig dels gresos o *rodenos*. En el primer cas, la trobem al massís del Garraf, a la serra d'Irta, als terrenys calcaris de l'Espadà i Calderona, a la Canal de Navarrés, al massís del Caroig, i també al Montgó, a Segària, a la Vall de Gallinera i a altres serres del voltant del nostre país. En els terrenys de gresos o *rodenos*, comença per la vora oriental del massís del Garraf, als voltants del castell d'Aramprunyà a Gavà (Baix Llobregat). Tenim la bella descripció del margalló d'aquell lloc en *Visió geogràfica de Catalunya*, obra del geògraf Pau Vila, que en 1930 diu, parlant d'aquest indret: "A tots els qui hagin estat al castell d'Aramprunyà –indret clàssic en els primers passos de l'excursionisme barceloní– deu haver cridat l'atenció aquesta planta que bada les fulles com una mà oberta. En veure-la per primera vegada ens sorprèn el seu aire de palmera, palmera modesta, acostumat com som a no veure altres espècies de palma que les dels jardins i passeigs; perquè cal dir-ho, el margalló o bargalló, és realment una mena de palma, l'única que, sense conreu, es dóna a Catalunya. Amb tota la seua humilitat, és l'únic representant d'una família tro-

Foto: Antoni Aguilera

Allà pels anys 1880, quan es construïa la via de ferrocarril de València a Barcelona, una colla d'olocaustins que hi treballava van descobrir al massís del Garraf la gran extensió de margalló allí existent i van interessar-se pel seu aprofitament. En les fotografies, Francisco Giménez Cabo "Molero", Ignasi Arnal Berga "Nassio" i Constante Pascual Pascual "Bartolo", tres testimonis d'aquells temps de la sega de la palma al Garraf.

pical nombrosa endinsat en la nostra terra. En el turó encinglerat que porta les despulles del noble castell dels March, el margalló té el born del seu habitat mediterrani..." (Vila 1930) Al País Valencià, la podem trobar també als gresos o *rodenos* de la serra del Desert de les Palmes, d'Espadà i de la Calderona.

■ ELS SEGADORS DE PALMA D'OLOCAU

La vila d'Olocau, situada en els contraforts de les muntanyes de Portaceli a la serra Calderona, comarca del Camp de Túria, presentava a la fi del segle XIX un gran increment de població. L'any 1877, arribava als 1.082 habitants; en 1897 n'eren 1.234; tenia l'índex de creixement més alt de tots els pobles del Camp de Túria en aquells moments. Tot això farà que una gran massa de jornalers en els períodes que no hi ha collites haja de buscar el jornal amb altres activitats com fer carbó, collir espart i segar palma. Aleshores, calia buscar altres llocs on realitzar aquelles activitats a les quals estàvem ja acostumats, i segar la palma n'era una.

Allà pels anys 1880, quan es construïa la via de ferrocarril de València a Barcelona, una colla d'olocaustins que hi treballava van descobrir al massís del Garraf la gran extensió de margalló allí existent i van interessar-se pel seu aprofitament.

Conten, com una llegenda, que la persona que féu això possible va ser una dona, una olocauina: Maria Giménez, *la Polla*, casada amb Batiste Sanchis *Filassa*. Van anar a viure a un mas per Campdàsens, prop del poble de Garraf, i ella va acordar els primers arrendaments

per segar els margallons d'aquelles terres. Després aquesta família seria de les primeres a instal·lar-se a la Colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló.

Ens conta Francisco Giménez Cabo, *Molero*, nascut en 1914, que va començar a anar a la palma l'any 1936, i segant al mas de can Pau de les Viudes van saber que havia començat la Guerra Civil, i se'n van tornar a Olocau. Guarda una bona memòria del seu temps i ens enumera les colles que va conèixer d'anar al Garraf: "La primera colla que va anar era la dels *Pollos* (Sanchis Giménez); després la dels *Pilatos* (Victoriano, Francisco, Vicent, Arnal Pascual); els *Pasteres* (Batiste, Pepet, Mariano i Modesto Agustí Aliaga); els *Blaios* (Pepet i Santiago, Arnal Pascual); els *Bartolos* (Sento, Jesús, Paco, David, Constante Pascual Pascual); els *Nassios* (Antonio i Ignasi Arnal Berga). Eren tot colles familiars, formades per germans i amics. També n'hi havia alguns que anaven sols unes vegades i altres formaven part d'una colla, com és el cas de *Corbella* (Florentino Giménez Arnal); *Gustori* (Antonio Rodríguez Arnal); *Pito* (Salvador Bou Agustí); el *Pija* (Isidro Agustí Blay); l'*Aguatzil* (Miquel Zurriaga Martínez); el *Gringo* (Vicent Cabo); *Tonet* (A. Agustí Agustí) i alguns altres que no recorde ara."

■ ELS TREBALLS DE SEGAR LA PALMA

A tots els llocs on existeix aquesta planta, des dels temps més remots l'home se n'autoabastint per fabricar alguns objectes necessaris per a les seues activitats domèstiques, com graneres, cabassos, barrets o

capells. A partir de mitjan segle XIX, quan es va industrialitzar l'artesania de la llata, augmentà considerablement la demanda d'aquesta matèria. Aleshores caldrà anar a buscar-la on n'hi haja (Barber 1995). Aquests llocs seran les comarques costaneres de la meitat sud de Catalunya, el País Valencià, Andalusia meridional i l'Algarve, al sud de Portugal.

A Olocau, sempre hi havia unes famílies dedicades a fer les graneres i altres utensilis de palma; aleshores, els homes d'aquestes famílies anaven a la muntanya a segar la palma, la deixaven secar unes tres setmanes i després la recollien i feien les graneres. Si la palma era usada per fer *llata*, primer pas per fer cabassos, sàries menudes i cofins per guardar-hi figues seques, aleshores calia arrancar la palma jove, *el cocolló*. Després la deixaven secar una o dues setmanes, regirant-la de manera que s'assecara per totes bandes. Unes vegades deixaven les palmes al mateix lloc on les havien arrancades, però quan volien fer *llata*, les portaven a casa i les deixaven secar al corral o al terrat. Després les ensofraven, que era el tractament per a blanquejar-les, tractament que realitzaven mitjançant la combustió del sofre. Les ficaven dins d'un cossi un poc humides, en una llandeta cremaven el sofre, tapaven el cossi amb una manta o una post de fusta i després de dotze hores estaven blanques. Les palmes ja seques i blanques s'havien d'*esbrinar*, procés de separació dels foliols que estan units en la palma; aquests foliols separats s'anomenaven *brins*. Amb els brins de la palma es feia una trena, que és allò que anomenem *llata*. Podien fer la trena amb dos, tres, quatre, cinc o sis brins, segons els objectes que volien fabricar-se.

A Olocau les *sàries*, *sarnaxos*, *sanganells*, *sitis*, *estores de casa i del carro*, *sarions*, *barses*... les feien d'espart, una tècnica que dominaven més, al contrari dels pobles de la Marina on la artesania de la palma estava més avançada.

Quan els olocauins van anar a Catalunya, ho van fer per a segar les palmes que abastien els magatzems distribuïdors, els quals les feien servir als tallers artesanals de graneres. Per això, solament segaven les palmes i deixaven l'ull de la palmereta.

■ ANAR-SE'N A SEGAR LA PALMA

Els olocauins se n'anaven quan s'havien acabat els treballs de podar les oliveres i tenien preparats els ple-

gadors de les garrofes. Solia ser a partir del mes de març, per sant Josep; allí estaven fins agost, i tornaven a la recollida de les garrofes. Altres vegades, si la collita de garrofes no era molt forta, es podien quedar fins setembre.

El primer que feien era formar les colles i emparaular el lloc on anaven. Moltes vegades quedaven d'un any per altre amb els amos del bosc, i sobre la marxa anaven acordant, mitjançant un contracte oral, el terreny per segar. El preu de la zona a segar podia ser pagat en diners o, quan les àrees eren reduïdes, en espècies, generalment dues o tres *senalles o cabaços* de palma.

En arribar el moment d'anar-se'n, les colles es preparaven l'*hato*: la roba vella per al treball, una muda per anar als pobles, una manta, un parell d'albarques, les corbelles *sendreres*, un plat i una cullera de la mili, un tonellet per al vi... Això generalment anava repartit entre una maleta de fusta i una gran coixinera. El fet és que alguns d'ells diuen que quan arribaven als poblets del Garraf amb aquest equipatge despertaven l'atenció dels habitants, i sobre això hi ha algunes contalles:

“La colla dels Bartolos va arribar a Montferri (Alt Camp) i entre ells anava l'*Aguatzil* (M. Zurriaga) i el seu cunyat el *Gringo* (V. Cabo). Mentre els altres buscaven el camí del mas Llorenç, es va quedar vigilant l'equipatge el *Gringo*. Quan van tornar aquest estava tot enfadat i volia tornar-se'n a casa i tot perquè unes velles i uns xiquets havien anat a preguntar-li si a la nit farien comèdia o titelles. Aquell

home degué recordar els volantiners o comedians que passaven per Olocau i pensar que l'havien confós amb aquells personatges el va traure fora de si.”

Un altra vegada, a la Riba, prop de la Nou de Gaià (Tarragonès), uns xiquets van començar a seguir-los i aleshores, el *Molero* (F. Giménez) per desfer-se'n va dir-los: “Aneu a dir-li al pregoner que han arribat els comedians! Dir això i començar a correr els xiquets fon tot una.”

Totes les colles procuraven estar prop del *tall*, així que algunes vegades es quedaven als mateixos masos i d'altres als poblets, en un cobert que podia ser un corral ramader, una barraca o un paller, amb unes condicions que ara ens fa pena imaginar-les.

El primer que feien en arribar al tall era buscar un lloc per deixar l'*hato*. Havia de ser una bona ombra, una gran roca, un pi o una carrasca on penjar el cistell amb el menjar i deixar el canter de l'aigua. La jornada començava amb la primera claror i s'allargava fins

«SI LA PALMA ERA USADA
PER FER LLATA, PRIMER PAS
PER FER CABASSOS, SÀRIES
MENUDES I COFINS PER
GUARDAR-HI FIGUES
SEQUES, ALESHORES CALIA
ARRANCAR LA PALMA JOVE,
EL COCOLLÓ»

FER UNA GRANERA

(Fotos i text: M. Pilar Arnal i Berga, 2002)

Aquestes fotos s'han fet l'estiu de 2002 a Olocau, a l'hortet dels meus pares, Nàssio i Úrsula. El "mestre" granerer és mon pare, Nàssio Arnal Berga, que ja des de xicotet en feia amb el seu iaio Isidro. De gran hagué d'anar temporades a Roda de Barà i altres pobles de Barcelona, per tal de fer palma per sobreviure en temps en els quals no hi havia "faena" a Olocau. Era un treball molt dur, de sol a sol i lluny de la família.

Abans les graneres de palma eren molt usades i n'hi havia de diferents classes segons per a què s'utilitzaren, com ara per desenteranyinar –i per tant eren molt llargues–, per pintar de calç les façanes, graneretes de punyet per als forns... També n'hi havia de xicotetes perquè jugaren a "casetes" les xiquetes, i aleshores s'hi ficaven unes tiretes de llana de color en col·locar les palmes i quedaven amb notes de colors, igual com quan es feia per al dot quan es casava una dona, que també era amb colors, però més gran.

Fer graneres era una manera més d'ajudar a l'economia de casa en aquells moments. Es feien aprofitant els temps "perduts", com ara a la nit al costat del foc, quan plovia, etc.

Primer cal collir la palma, que normalment es deixa assecar al terra al costat de la mateixa mata. Uns dies després s'arplega i es fa en feixos i es guarda per quan faça falta.

Abans de fer la granera, s'arremullen un poc les puntes perquè es pugui treballar més fàcilment. També cal tindre uns trossos de palma retallats per tapar la punta de la fulla mentre es va fent la granera. Es prepara un cordell fet d'espart que es clava a la canya i es lliga a una cadira o altre suport.

Es van posant les palmes una per una al llarg del cordell fent un nus i quan ja n'hi ha prou... s'enrotlla a la canya pegant-li voltes amb el cordell, deixant la part de dalt preparada. Amb el punxó es remata la corda perquè no es desfaça.

Es pentinen les palmes perquè queden igualades i es fa una anelleta amb una fulla de palma perquè es mantinga tancada mentre no s'utilitza.

S'igualen les puntes, retallant-les amb una destraleta... i a agranar.

l'entrada de la fosca. Sols era interrompuda per l'esmorzar ràpid a les vuit i el dinar de migdia que s'allargava amb una sesta fins les tres. El seu menjar era principalment l'arròs fet amb llegums i bacallà, i si hi havia sort alguna vegada l'acompanyaven de conill; també menjaven moltes sardines *de bóta*.

Segaven uns vint-i-cinc dies i arreplegaven la palma en vint. Si feia bon temps i podien fer tres *segons*, es consideraven amb sort. Per segar utilitzaven la *corbella sendrera*. La palma l'anaven deixant al lloc on la segaven, procurant que quedara a la vista. Quan les palmes estaven ben seques les arreplegaven fent *garbons* o *feixos* d'uns 15/16 kg. Les palmes s'arreplegaven nuant-les pels *peçons*, encarant els d'una banda del garbó amb els de l'altra. Finalment, quedava la part més pesada d'aquest treball, la de *traure la palma*, ja que calia anar carregats per terrenys accidentats i costeres sense senders per portar-la a un bon *carregador* on podien arribar els carros o els camions. Per no punxar-se es posaven a l'esquena un sac. Així i tot, les ferides estaven al dia. Les mans dels segadors acabaven deformades als pocs dies de començar, “de tantes punxades la pell era com una esponja, i si plovia s'inflaven de l'aigua que xuclaven...”

Les dures condicions d'aquest treball queden reflectides en aquesta cançó de la gent de la Plana de Xàbia (Marina Alta): “Aquells que van a fer palmes/ sempre van acaminant/ amb el cabàs a l'esquena/ i les mans brutes de sang” (Zurriaga 1990). També la gent que anava al Garraf tenia la seua dita: “Si a Déu volsregar/ ves a segar palma al Garraf”.

■ EL COMERÇ DE LA PALMA

A principis del segle xx, l'augment de les comandes d'articles artesanals de palma farà necessari importar major quantitat d'aquesta matèria, i és quan es busca els llocs on és més abundant. En el cas del massís del Garraf, el procés de la recollida quedarà en mans, principalment, de la gent d'Olocau.

La palma era portada als magatzems dels comerciants, els quals la feien arribar als tallers artesans. Molts d'aquests comerciants també es dedicaven a la compra d'espart. En els anys de la postguerra, la palma de Garraf anava a magatzems de Tarragona, Sant Boi de Llobregat, Lleida i Barcelona: “Vam carregar un camió de garbes de palma que havíem segat a Vespella, prop de la Nou de Gaià, i en descarregar al magatzem del Sr. Giral, a Barcelona, a la plaça d'Espanya, van eixir tres culebres o escurçons. Hi havia moltes serps, però mai vam tindre problemes amb elles”, ens explica Constante Pascual, nascut a Olocau el 1925.

Els preus que els pagaven per quilo de palma anaven de 80 cèntims fins a 1,25 pessetes dels anys de després de 1939. Cobraven per quintars catalans, que eren 40 kg.

Ignasi Arnal Berga, *Nassio*, nascut a Olocau en 1922, recorda que la darrera vegada que va *anar a la palma* va ser en 1959, a Roda de Barà (Tarragonès). Aquell any l'acompanyava la seua dona, que es quedà en una casa que els deixaren al poble. Va ser un any bo, ja que va poder fer tres *segons*, i recorda que després de pagar al forner i la tenda, es va emportar a casa 38.000 pessetes: “Però ja no vaig tornar més, perquè en 1960 vaig entrar a treballar a València en l'empresa del butano”. També el negoci de la palma va començar a anar a menys, perquè l'entrada d'altres productes nous i primeres matèries, com els plàstics i la ràfia, acabaren bandejant la palma i l'espart.

■ ELS TREBALLS I ELS DIES

Tots els *segadors* recorden fets, acudits, històries on trobem l'aventura d'aquella emigració temporal que en gran part va conduir, a partir de 1914, a l'èxode de la meitat dels habitants d'Olocau cap a les indústries de Gavà (Baix Llobregat). Molts d'aquells *segadors* acabarien, junt amb la seua família, allí al Principat. Alguns d'ells encara els podem trobar de masovers per aquells racons on van segar la palma: com el *Blaio*, que està de mitger al mas d'En Giral, i el *Motxo* i els *Banderes*, tots ells per Sant Pere de Ribes.

Preguntar-los coses d'aquells treballs i d'aquells temps és per a molts d'ells sentir-se animats a parlar d'aventures i fets que recorden: “Com aquella vegada que Sento el *Bartolo* va haver de deixar la colla per anar a buscar el senyor Fontanes, un advocat important de l'Audiència de Tarragona que els havia llogat el seu bosc. Havien començat a segar quan van aparèixer uns guardes, i com que ells no portaven cap paper els van fer parar fins que portaren un justificant. Com que el més decidit de tots era Sento, el van enviar a buscar el Sr. Fontanes a l'Audiència, i va anar perdut per aquelles oficines fins que el va trobar i li donà un document escrit”, ens conta Constante Pascual, el germà de Sento.

No feien cap contracte per escrit: el pacte verbal d'uns i altres seguia vigent com havia estat sempre als nostres pobles i així va continuar fent-se sempre.

Amb els anys, l'amistat dels segadors amb els nadius va ser una realitat. Als pobles on van anar eren sempre ben acollits, i coneguts com *els valencians de la palma* (Kuoni 1981). A les tendes i forns compraven de *fiat* fins que cobraven la *sega*. *Nassio* recorda encara persones de Roda de Barà (Tarragonès) amb les

quals conserva bona amistat: *el Fabolí, Amador*, Josep Vives i altres.

Un any van fer colla: Antonio Agustí, *Tonet*, un dels tocadors d'acordió d'Olocau; Vicent Arnal, *Pilatos*; Francisco Giménez, *Molero*, i Vicent Pascual, *Sento el Bartolo*. Van organitzar molts balls per aquelles masies i poblets, i recorden que a la Juncosa de Montmell (Baix Penedès), *Tonet*, amb l'acordió, i *Sento el Bartolo*, que cantava, es van fer molt populars en les festes.

Quan preguntem pels llocs on feien la sega, ens anomenen un grapat de topònims del Garraf i del Tarragonès: poblets com Jafra, Olivella, la Nou de Gaià, Juncosa de Montmell, Montferri, Vespella, Canyelles, la Riba, Ferran, Tamarit, Roda de Barà, Bisbal del Penedès... són descrits com si tot aquest món estigués al seu davant. Els masos on van ser acollits alguna vegada, com mas Mestre, Milà, Campdasens, són possiblement a hores d'ara un món desaparegut o transformat, com la Plana Novella –ara monestir d'una comunitat budista–. Aquells altres del voltant de Tarragona, com la Creu, Cosidores, l'Ermita, Borràs, Pau de Viudes, les Ventes, les Ventoses, Can Camps –amb un llentiscle tan gran com una olivera–; els de prop de Salomó, com les Nuixes, Batet, Plançó, molts d'ells avui abandonats i desfets. Aquells cims de Garraf que ells van recórrer: el puig de les Forques, el de l'Àguila, el del Sumidor, el puig de la Matarodona, el de la Mola i aquelles vores encinglerades de la costa de la Punta de la Mora, la cala Morisca i la Falconera, on l'horitzó ample de la mar era una meravella.

Les seues descripcions dels voltants de la pedrera del Medol, la torre dels Espiots i la llegenda del Pont del Diable donen la impressió que el pas dels romans pel Camp de Tarragona és cosa de l'altre dia. Racons que guarden per a ells la memòria d'algun fet, com aquella vegada que van trobar un centenar de dotzenes de *vaquetes* –allí en deien vaques– prop de l'ermita de Santa Cristina, a la Bisbal del Penedès, i com se les van menjar torrades i untades amb allioli.

Constante Pascual recorda que a Olivella, a l'estiu de 1940, “hi havia una pianola de maneta i que Antonio Rodríguez Giménez, *Gustori*, sempre que anaven a la taverna, no parava de donar voltes a la maneta per

escoltar la cançó que es deia *La higuera se secó*”. Aquest *Gustori* féu amistat amb el masover de la Plana Novella i es quedava allí. Algunes vegades, quan això succeïa, les germanes que havien emigrat a Gavà aprofitaven l'ocasió per visitar-lo i sempre solien anar quan les figues i el raïm eren madurs. Un any el masover, cansat d'aquestes visites, va posar un cartell a l'entrada del mas que deia: “*En tiempos de uva y higos no hay amigos*”.

Quan volien fer enfadar a *Gustori* en les tertúlies del café a Olocau, contaven una història d'aquells temps de la palma: “Estava *Gustori* a la Plana Novella i la masovera havia tingut un fill. Aleshores va anar un capellà per allí i estava mirant l'infant quan va entrar *Gustori*. El capellà va pensar que era el pare de la criatura i va dir-li: “Oi que té tota la cara de vostè?”. Això fou prou perquè la colla de la palma fera xirigota aquest estiu i cada vegada que recordaven aquell fet.

Quan llegia aquestes pàgines a alguns dels *segadors de palma* que encara viuen a Olocau i mirava de captar la fidelitat de les meues paraules a allò que ells havien explicat, veia en el seus rostres com un sediment de gestos, de paraules, de somriures a mesura que anaven desfilant els llocs, els fets i els noms dels personatges. I pensava amb quina naturalitat i sinceritat havien contat aquest món de relacions humanes que havia presidit la vida d'aquells *que van anar a fer palma*, i van vindre a la

meua memòria les paraules del nostre Josep Pla en l'article “Els grecs sempre seran grecs”, dins el llibre *Per pasar una estona*, quan diu: “Es dirà que això és un ‘petit món’, un món passat, mort, enterrat. Però el cas és que aquest petit món és l'única cosa que es pot oposar radicalment als immensos, tenticulars formiguers deshumanitzats de les metròpolis actuals.”

* Institut d'Estudis Comarcals del Camp de Túria

BIBLIOGRAFIA

- BARBER VALLÉS, A.; I. GUARDIOLA MORA (1995): *L'artesanía de la llata a la Marina Alta*, València, Fundació Bancaixa.
- GILBERT, M.; F. NIELL; A. RAMIS; J. SUREDA (1990): *L'obra de la palma. Cistelles, graneres i cordats*, Palma de Mallorca, Sa Nostra.
- KUONI, B. (1981): *Cestería tradicional ibérica*, Barcelona, Ediciones del Serbal.
- PALMER VERGER, M. (1958): “La industria del palmito en Mallorca”, *Revista Estudios Geográficos* 72.
- VILA, P. (1930): *Visió geogràfica de Catalunya*, vol. I, Barcelona.
- ZURRIAGA I AGUSTÍ, F. (1990): *La Plana, terra del llebeig*, Xàbia, Ajuntament de Xàbia.

EL REPOBLAMENT DEL PIRINEU CATALÀ: DESIG O REALITAT?

Joan Manuel Soriano* i Antoni F. Tulla**

REPOPULATING THE CATALAN PYRENEES: A WISH OR REALITY? RECENT YEARS HAVE SEEN A SLOWING DOWN IN THE RECESSIVE TREND OF THE POPULATION IN THE CATALAN PYRENEES. VILLAGES WHICH HAVE BEEN ON THE POINT OF BECOMING EMPTY OR HAVE ACTUALLY BEEN DESERTED HAVE BEEN SAVED BY NEO-RURAL INHABITANTS, WHO ARE ATTRACTED TO THE WAY OF LIFE IN THESE SPOTS. FOR INSTANCE THE CASES OF OSSERA, FARRERA AND BOR, PLACES WHERE DIFFERENT INCENTIVES HAVE BEEN PUT INTO PRACTICE IN ORDER TO MAINTAIN THE NUMBER OF INHABITANTS. AN EXAMPLE OF THESE INITIATIVES ARE: THE CRAFT INDUSTRY OF DAIRY PRODUCTS MADE WITH COW'S MILK; THE RETAIL OF HERBS, PRESERVES AND MUSHROOMS OR EDIBLE FUNGI; THE PRODUCTION OF HAND-MADE GOAT'S CHEESE; OR ART AND NATURE CENTRES.

En el Pirineu català, des de la tercera meitat del segle XIX, s'ha donat un procés d'emigració progressiva. Primer, varen marxar els fills i les filles cabalers i únicament hi quedaren els hereus i les pubilles amb els seus pares i padrins (avis). Més endavant, varen començar a tancar-se algunes cases i, finalment, més de dos-cents pobles han estat abandonats. Tot ha succeït en menys de cent anys. El desenvolupament industrial i el creixement de les ciutats de les valls dels rius Llobregat i Ter així

com de l'àrea metropolitana de Barcelona ha atret milers de pirinencs al llarg dels segles XIX i XX. Al principi era una davallada distribuïda homogèniament per a tots els llogarets, pobles i viles que anava buidant les cases dels familiars sobrers, però més endavant va afectar molt més els pobles i llogarets de les valls menys accessibles i allunyades de les vies de comunicació que seguïen els principals rius.

Les pautes demogràfiques del Pirineu català (figura 1), a pesar de les fronteres polítiques, tenen un comportament similar arreu. Els andorrans emigren a Barcelona o a Tolosa de Llenguadoc i els habitants de l'Alta Cerdanya i del Capcir ho fan a Barcelona, Perpinyà o París. Aquest fenomen fins i tot succeeix abans a la part de l'estat francès que a l'espanyol perquè disposa més aviat d'infraestructures modernes de comunicacions que afavoreixen l'emigració pirinenca. Podem parlar de cinc tipus de fenòmens econòmics i demogràfics que expliquen la transformació del territori en el Pirineu català durant els cent cinquanta darrers anys (taula I i figures 2 i 3):

«EN ÀREES AMB MOLTA MOBILITAT DE POBLACIÓ, COM AL PIRINEU, ES PARLA MÉS DELS HABITANTS/DIA QUE DE LA POBLACIÓ CENSADA»

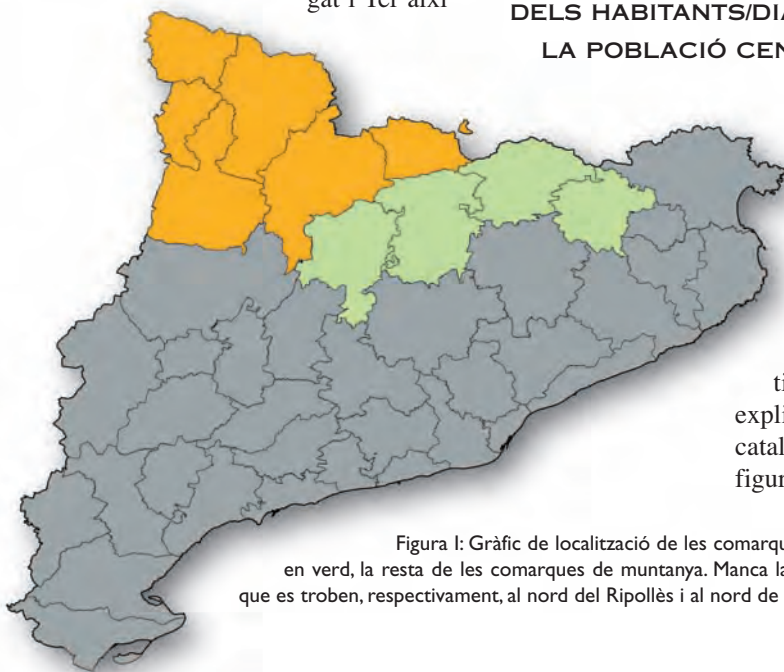

Figura 1: Gràfic de localització de les comarques de l'àmbit d'estudi: en groc les comarques de l'Alt Pirineu; en verd, la resta de les comarques de muntanya. Manca la localització de les comarques de Catalunya nord i Andorra, que es troben, respectivament, al nord del Ripollès i al nord de l'Alt Urgell.

COMARCA	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ ABSOLUTA						ÍNDEX (1900=100,0)					
		1860	1900	1950	1970	1991	2001	1860	1900	1950	1970	1991	2001
Alta Ribagorça	426,8	7076	4975	5681	5116	3514	3623	142,2	100,0	114,2	102,8	70,6	72,8
Alt Urgell	1446,9	28178	19083	22134	19874	19010	19349	147,7	100,0	116,0	104,1	99,6	101,4
Baixa Cerdanya	546,4	13505	11930	11582	12465	12396	14239	113,2	100,0	97,1	104,5	103,9	119,4
Pallars Jussà	1290,0	26765	18817	20069	18074	12860	12817	142,2	100,0	106,7	96,1	68,3	68,1
Pallars Sobirà	1355,2	20430	13125	10355	7747	5418	6120	155,7	100,0	78,9	59,0	41,3	46,6
Vall d'Aran	620,5	11272	6389	6555	4174	6184	7956	176,4	100,0	102,6	65,3	96,8	124,5
ALT PIRINEU	5685,8	107226	74319	76376	67450	59382	64104	144,3	100,0	102,8	90,8	79,9	86,3
Alta Cerdanya	539,4	11278	9343	9393	11662	9520	12035	120,7	100,0	100,5	124,8	101,9	128,8
Capcir	177,0	3095	2348	1356	998	1533	1752	131,8	100,0	57,8	42,5	65,3	74,6
ALT PIRINEU CATALUNYA-NORD	716,4	14373	11691	10749	12660	11053	13787	122,9	100,0	91,9	108,3	94,5	117,9
Berguedà	1182,5	30667	27217	41933	45843	38965	38606	112,7	100,0	154,1	168,4	143,2	141,8
Garrotxa	734,2	45350	37349	40342	44001	46060	47620	121,4	100,0	108,0	117,8	123,3	127,5
Ripollès	958,7	25128	28244	32700	33851	27167	26365	89,0	100,0	115,8	119,9	96,2	93,3
Solsonès	998,6	16065	9817	12482	10734	10797	11560	163,6	100,0	127,1	109,3	110,0	117,8
RESTA MUNTANYA	3874,0	117210	102627	127457	134429	122989	124151	114,2	100,0	124,2	131,0	119,8	121,0
Principat d'Andorra	464,3	4040	5310	6176	19545	59048	66608	76,1	100,0	116,3	368,1	1112,0	1254,4

Taula I: Les comarques de muntanya del Pirineu català. Evolució de la població absoluta entre 1860 i 2001 i índex comparatiu prenent com a base la població de l'any 1900.

Fonts: *Gran Enciclopèdia Catalana*

IGLESIAS FORT, Josep (1960), *El movimiento demográfico en Catalunya en los últimos cien años*, Barcelona: Real Acadèmia de Ciències i Arts.

Le Recensement general de la population, 1954, 1968, 1991 et 1999, Paris: INSEE.

IDESCAT, Anuari estadístic de Catalunya 1984 i 2001.

a) La segona meitat del segle XIX és el període amb un màxim de població al Pirineu. La major part de gent viu en règim d'economia d'autosubsistència, agrària i artesana.

b) La població que es queda transforma les activitats agràries i comercialitza més la seva producció, generant indústria d'elaboració amb més valor afegit.

c) La industrialització en diverses formes (colònies industrials del tèxtil i la metal·lúrgia, mineria, energia elèctrica i transformació de productes agraris i forestals) facilita un creixement de la població d'algunes comarques per sobre del sostre que permeten les activitats agràries comercials.

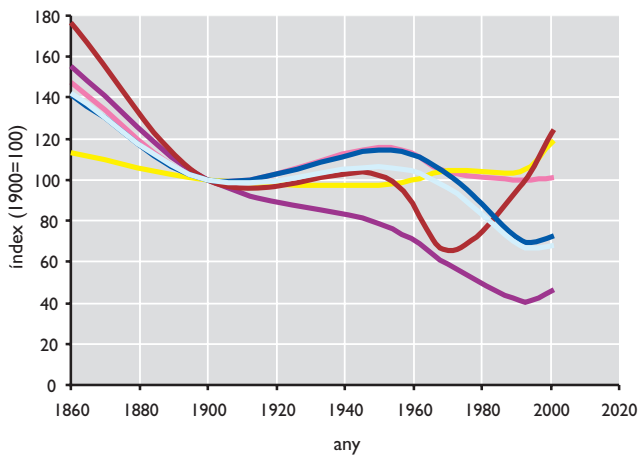
d) La consolidació de les viles mercat com a centres funcionals i la localització preferent de la població i l'activitat econòmica al costat de les grans vies de comunicació genera molts llocs de treball en el sector serveis

e) El retorn a la muntanya des de diverses formes d'actuació: turisme, neorurals, noves localitzacions d'activitats, reorientació d'activitats tradicionals i pro-

tecció d'espais naturals permet un lleuger augment de la població, desigual en el territori, durant els darrers vint anys.

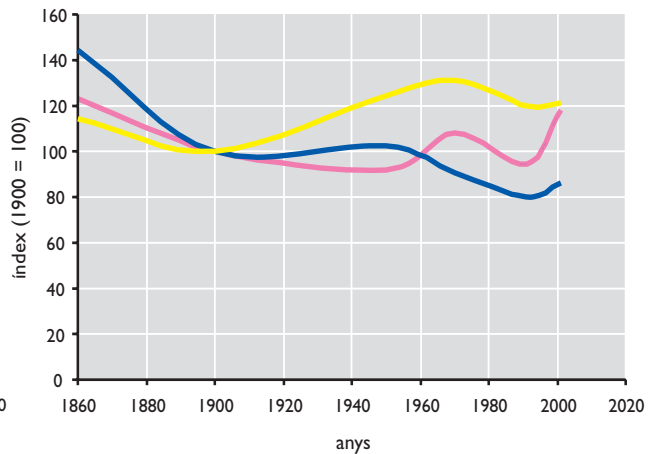
Actualment, en àrees amb molta mobilitat de població, pendular o estacional, es parla més dels habitants/dia que de la població censada. En algunes comarques del Pirineu com l'Alt Urgell si la població censada l'any 1991 era de 19.010 h., la mitjana habitants/dia era de 23.028, que en els dies laborables baixava a 21.825 i en els festius pujava a 26.005. Es tracta d'un fet molt més accentuat en comarques com la Vall d'Aran, on les xifres eren de 6.184, 20.689, 17.858 i 27.700 h. respectivament, o a la Baixa Cerdanya amb xifres de 12.396, 24.772, 21.317 i 33.329 h., respectivament. Aquest fenomen, entre d'altres, permet parlar justificadament del "re poblament del Pirineu català", ja que aquest increment de la població/temps es cada cop més evident.

La industrialització d'una part del Pirineu català ha constituït un fenomen de gran importància que ha permès una ocupació més intensa del territori, com en

- Alta Ribagorça
- Alt Urgell
- Baixa Cerdanya
- Pallars Jussà
- Pallars Sobirà
- Vall d'Aran

Figura 2: Evolució de la població a les comarques de l'Alt Pirineu (1860-2001), a partir de les dades de la taula I.

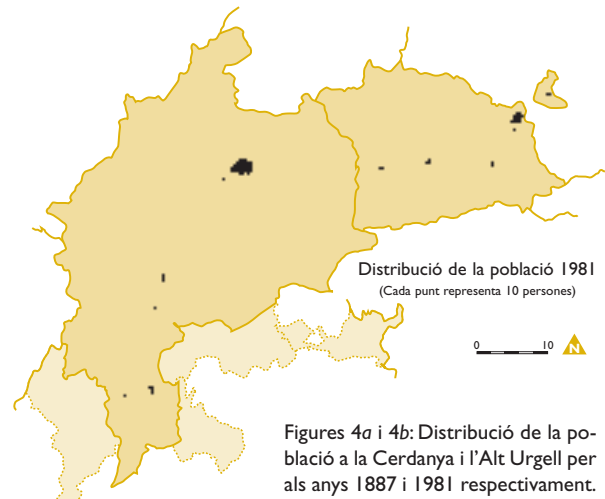
- Alt Pirineu
- Alt Pirineu-Catalunya nord
- Resta muntanya

Figura 3: Evolució comparativa entre els tres àmbits analitzats (exclosa Andorra), a partir de les dades de la taula I.

el Berguedà, la Garrotxa o el Ripollès (taula I), però aquestes comarques són les que han sofert més a partir de la crisi econòmica de l'any 1975. Tanmateix, la reconversió del sector serveis i d'altres branques de la indústria ha permès un cert redreçament de la població, encara que amb una estructura econòmica molt més diversificada i en base a xarxes formals i informals entre aquestes empreses i la societat civil.

El nou model territorial, tal com podem veure en les figures 4a i 4b, comparant els anys 1887 i 1981 per a les comarques de l'Alt Urgell i la Baixa Cerdanya, mostra la consolidació d'una estructura d'assentaments on les grans viles mercat i els pobles al llarg dels principals rius i vies de comunicació són l'element bàsic i més nombrós en detriment dels petits pobles i la població dispersa. El fenomen més important, però, és el retorn de la població a molts pobles i ciutats de les comarques de muntanya. A primer cop d'ull, es pot veure a la taula I que, d'acord amb l'índex 1900=100 quasi totes les comarques mostren una recuperació en el cens de 2001 en relació al de l'any 1991 (figura 2).

No hi ha, però, un comportament homogeni en tot el territori tal com ha succeït en la transformació de l'activitat agrària. Les explotacions agràries més comercials s'han beneficiat de la fertilitat dels sòls del fons de les valls, la possibilitat de regadiu. L'increment de les activitats turístiques ha significat una expansió de les segones residències així com dels centres d'esquí, tant alpins com nòrdics, hotels i altres formes d'oci. Aquesta activitat ha comportat un fort creixement del sector de la construcció en les comar-

Figures 4a i 4b: Distribució de la població a la Cerdanya i l'Alt Urgell per als anys 1887 i 1981 respectivament.

ques de muntanya. En Josep Oliver (Caixa de Catalunya, 1995) ens diu que en el PIB de 1994 per al conjunt de Catalunya representava un 7,3%, mentre que en les comarques de muntanya oscil·lava entre el 17,8% de la Cerdanya o el 17% de la Vall d'Aran i el 12,9% de l'Alt Urgell; però en les de vella industrialització era únicament entre un 6,3% del Ripollès i el 9,6% del Berguedà, molt semblant a la mitjana de Catalunya.

Amb tot, el més remarcable en el Pirineu català és el procés, iniciat tímidament fa quasi 25 anys, de recuperació qualitativa d'activitats: tant des del fenomen denominat "neorural", com l'artesania o les activitats agrícoles i ramaderes relacionades amb formes de producció més ecològiques, com en les activitats més industrialitzades. En part, és el resultat de moviments ideològics, però també d'una redistribució gradual de la població en el territori i, molt especialment, en les àrees amb més atracció del medi com pot ésser el Pirineu. El turisme rural més lligat a la natura i com a complement de l'activitat agrària, també ha estat determinant, ja que en l'actualitat hi ha més de 170 cases rurals al Pirineu català. Les formes de repoblació del territori de muntanya són molt variades i tenen en comú que mai és una única alternativa, sinó la conjunció de diverses activitats i processos. En aquest sentit, ens sembla d'interès plantejar tres experiències tipificades que, tot i això, no són les úniques, ja que podríem parlar de casos similars en mig centenar de llocs en el Pirineu català.

■ OSSERA

El poble d'Ossera, en el municipi de la Vansa-Fórnsols, que, juntament amb el de Josa-Tuixent i el poble de Montan de Tost, constitueix una vall d'entitat pròpia, tenia 107 habitants l'any 1950 i tota la vall del riu la Vansa, 1.096 h. per a una extensió de 190,6 km². L'any 1981, a Ossera únicament hi havia 18 persones, i al conjunt de la vall, 360 h. La població de la vall havia disminuït a una tercera part, però la d'Ossera a menys d'una cinquena part. En canvi, a la comarca de l'Alt Urgell únicament s'havia reduït un 12%. El cas d'Ossera seria, per tant, el d'un poble a tancar. A principis de la dècada de 1980-89 hi ha un grup de persones de diversa procedència urbana, "neorurals", que decideixen establir-se al poble. Alguns d'ells tenen criatures i pretenen desenvolupar activitats artesanals. La

«OSSERA, FARRERA DE PALLARS I BOR SÓN TRES EXPERIÈNCIES TIPIFICADES ON S'HA ACONSEGUIT EVITAR EL DESPOBLAMENT»

Nucli de Farrera, a la comarca del Pallars Sobirà.

població autòctona, de 18 persones i de certa edat, preparava ja el seu trasllat a la Seu d'Urgell, però varen fer un replantejament veient que en el poble hi tornava a viure gent jove, es tornava a organitzar la festa major i, si era necessari, hi hauria algú que podia portar-los amb cotxe els 60 km fins a l'hospital. L'any 1991 hi viuen 31 persones a Ossera i 35 el 2001.

Aquest augment de la població és molt important, més pel canvi qualitatiu que per la quantitat. En una àrea de muntanya, l'establiment permanent de població en edat productiva i amb criatures té un efecte multiplicador, com és la permanència de l'escola i la dinà-

Explotació ramadera de cabres al poble d'Ossera (comarca de l'Alt Urgell), creada i gestionada per població *neurural*.

mica productiva i comercial. Les activitats dels “neururals” han permès un creixement petit però sostingut. De les diverses experiències, cal destacar el formatge artesà de cabra, amb més de vint anys de producció amb un alt reconeixement a tot Catalunya, recollida i comercialització d'herbes medicinals, artesanía de mobles de fusta i pedra, agricultura i forn de pa amb cereals biològics, així com el complement que representa de fer de monitors a les estacions d'esquí de fons a l'hivern –n'hi ha quatre a distàncies entre els 15 i els 75 km–, o fent el transport de nens i nenes de tota la vall a l'escola de Tuixent.

■ FARRERA DE PALLARS

En el cas del poble de Farrera de Pallars, en una àrea d'alta muntanya de la comarca del Pallars Sobirà, la població del municipi va tenir un màxim de més de 600 habitants l'any 1860, amb una disminució semblant a la de la comarca fins l'any 1950, 335 h., i l'any 1981 amb 72 h. L'any 1996 ja eren 81 h. i el 2001 augmen-

**«LA CONSOLIDACIÓ DE LES GRANS VILES
MERCAT I ELS POBLES AL LLARG
DE LES VIES DE COMUNICACIÓ,
ÉS EN DETRIMENT DELS PETITS POBLES
I DE LA POBLACIÓ DISPERSA»**

ta quasi a un centenar d'habitants (IDESCAT, 2002). El municipi de Farrera de Pallars està situat en la part superior de la coma de Burg i inclou set pobles i llogarets, encara que nosaltres ens centrarem en el poble de Farrera. Aquest, que estava a punt de despoblar-se l'any 1980, quan només hi havia quatre cases obertes, va rebre un “neurural” irlandès que va instal·lar-s'hi. Després varen venir altres neururals, però el que marca la diferència es la creació del Centre d'Art i Natura, com a fundació amb subvencions europees i autonòmiques. En el poble s'hi han instal·lat sis grups de neururals, unes 20 persones, i hi ha una sola casa oberta dels habitants originaris.

El Centre d'Art i Natura de Farrera de Pallars (CAN) gestiona un conjunt de cases deshabitades per a allotjament i tallers. Té dos objectius bàsics: acollir artistes de tot tipus que reben beques europees o autonòmiques per fer-hi estades de tres mesos, i acollir acadèmics que fan recerca o grups d'estudiants fent

treball de camp en el marc d'un conveni entre l'Ajuntament de Farrera de Pallars i la Universitat Autònoma de Barcelona. Cada artista deixa una de les seves obres (pintura, fotografia, partitura, etc.) i la universitat deixa en dipòsit material científic i mobiliari per afavorir les prestacions del centre. Recentment, el primer neorural ha decidit promoure una residència d'acollida complementària a la del CAN, sense relacionar-se amb artistes o acadèmics necessàriament.

■ UN ALTRE EXEMPLE: BOR

En el cas del poble de Bor, en el municipi de Bellver, la situació de partida és molt diferent, ja que la comarca de la Cerdanya ha tingut un creixement turístic espectacular i la població ha augmentat en relació als establiments hotelers, de restauració i comerç, així com la construcció i les activitats d'oci, tant d'hivern com d'estiu. La població ha augmentat un 17% en els darrers vint anys, més o menys com al conjunt de la comarca, trencant un procés de davallada del període 1950-80. El que cal destacar, però, és el redreçament de l'activitat agrària en una zona, a una hora i mitja de l'àrea metropolitana de Barcelona a través del túnel del Cadí, on la pressió sobre l'ús del sòl es impressionant. En els darrers 15-20 anys s'han desenvolupat diverses experiències que, globalment, han potenciat la diversificació productiva enfront d'una excessiva especialització turística.

De les diverses experiències en voldríem destacar tres: l'elaboració artesana de derivats de la llet de vaca, la recollida, elaboració i comercialització d'herbes, confitures, bolets i altres productes del camp que poden trobar-se a les properes viles mercat (Bellver, la Seu, Puigcerdà) i també a Barcelona, i una experiència més general de reducció de costos en la producció de llet de vaca. El formatge artesà l'elabora una família pagesa i, tal com succeïa amb el formatge a Ossera, no pot satisfer tota la demanda i el problema és com augmentar la producció sense deixar de ser artesans familiars. El grup d'herbes i altres productes del camp també és una estructura familiar de germans, parelles, algun fill i dos assalariats. Combinen l'activitat amb un restaurant local i un servei de guies de natura.

**«A PART DE LES TENDÈNCIES
GENERALS DEL TURISME
EN TOTES LES SEVES FORMES
HI HA POSSIBILITATS
DE REPOBLAMENT
I DE MANTENIR UNS LLINDARS
DE POBLACIÓ EN POBLES
MÉS ALLUNYATS DE LES VILES
MERCAT I DE LES PRINCIPALS
VIES DE COMUNICACIÓ.
AQUESTA ÉS L'ÚNICA GARANTIA
PER FER SOSTENIBLE
LES ÀREES DE MUNTANYA
DEL PIRINEU»**

Aquests tres pobles són una mostra qualitativa del que succeeix en molts d'altres indrets del Pirineu. A banda de les tendències generals del turisme en totes les seves formes hi ha possibilitats de repoblament i de mantenir uns llindars de població en pobles més allunyats de les viles mercat i de les principals vies de comunicació. Aquesta és l'única garantia per fer sostenible les àrees de muntanya del Pirineu. El paisatge d'aquests pobles permet combinar la recuperació de part dels camps i prats així com de l'hàbitat i els camins sempre que s'introdueixin noves activitats innovadores

que atreguin nova població o ajudin a mantenir la que ja hi és. Cal un mínim de població, encara que l'objectiu no és arribar a nivells de poblament de principis de segle. Aquest mínim ha d'ésser operatiu, i és difícil delimitar-lo, encara que sí que ha de ser possible generar sinergies entre la població del lloc i la vall a què pertany. Ha de poder desenvolupar-se una pluriactivitat, així com noves experiències, tal com succeeix en l'exemple dels tres pobles explicats. Molt especialment ha d'assegurar-se els serveis bàsics per a la població de la vall on s'insereixen aquests llocs. ☑

* Professor de Geografia Física, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona

** Professor de Geografia Humana, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona

BIBLIOGRAFIA

GANYET, R.; A.F. TULLA [coordinadors]: *MAB-6 Alt Pirineu. Urgellet-Baridà.*

Síntesis del Programa. Madrid, MOPT, 1993.

IDESCAT: *Cens de la població de 2001.* Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002.

LÓPEZ PALOMEQUE, F.; R. A. FELIP FILLAT; A.F. TULLA PUJOL; J. M. SORIANO LÓPEZ: *Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu.* 2 vol, Barcelona, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya, 1996.

NEL-LO, O. [coordinador]: *Quin futur per al Pirineu? Bases per al Pla estratègic de l'Alt Pirineu.* Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans, 1999.

TULLA, A.F.: *L'avantatge comparatiu en àrees rurals de muntanya a Recerques-16* Barcelona, Curial, 1984, p. 51-70.

TULLA, A.F.: *Procés de transformació agrària en àrees de muntanya.* Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1993.

TULLA, A.F.: "La Cerdanya: dues realitats en un únic espai", a: DOMINGO, J.; L. MALLART [eds.]: *A l'entorn de la frontera.* Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1997.

ESTRUCTURES EN LA MUNTANYA CAMINS I VIES VERDES

José Manuel Almerich Iborra *

MOUNTAIN WAYS. TRACKS AND FOOTPATHS. THE RETRIEVAL OF OLD MOUNTAIN TRACKS AND FOOTPATHS HAS MADE IT POSSIBLE TO RE-ENTER AND REDISCOVER LOST COUNTRYSIDE. HOWEVER, IN SOME CASES VARIOUS FACTORS HAVE LED TO SOMEWHAT CHAOTIC SITUATIONS IN THE MOUNTAINSIDE, LIKE, FOR INSTANCE, THE HUGE NUMBER OF VISITORS OR THE FACT THAT THOSE RESPONSIBLE FOR SIGN-POSTING SUCH PATHS LACK CO-ORDINATION, AS THEY BELONG TO DIFFERENT INSTITUTIONS. WITHIN THE CONTEXT OF OPENING UP THE RURAL WORLD TO VISITORS, THE MOUNTAIN BIKE AND THE CROSS-COUNTRY PATHS UNFOLD NEW POSSIBILITIES OF EXPLORING THESE SHELTERED AREAS.

Les muntanyes valencianes posseeixen un patrimoni cultural i natural únic tan excepcional com desconegut per a una gran part de la població. Les nostres zones muntanyoses d'interior es caracteritzen, igual com la resta dels enclavaments mediterranis, per una baixa capacitat de recuperació enfront de les agressions de què poden ser objecte. El clima, que posa la naturalesa en una situació extrema durant l'estiu, la verticalitat i el fort desnivell en a penes espai que accelera l'erosió quan s'ha perdut la cobertura vegetal, junt amb la intensa antropització des

del paleolític, han fet que els paratges naturals valencians estiguen, en alguns casos, en una situació límit.

Davant aquesta situació heretada per segles de presència humana i pressió constant (sobrepasturatge, carboneig, repoblacions forestals inadequades) sobretot a principis de segle, l'administració va prendre una sèrie de mesures de protecció tímides i indecises en un primer moment per salvaguardar paratges en perill de desaparició imminent (el Montgó, el Penyal d'Ifac, Prat de Cabanes) per a passar en els últims anys a les serres interiors de molta major extensió i biodiversitat (Espadà, Mariola, Calderona). Paradoxalment, quan un espai natu-

Foto: J.M. Almerich

Hi ha un maremàgnum excessiu de senyalitzacions que ha provocat en moltes ocasions confusió. Tots els pobles i mancomunitats volen tenir els seus propis PR.

ral queda protegit legalment sota la figura de Parc Natural, sense haver-se previst unes mínimes infraestructures i una ordenació del territori, la divulgació del lloc i la difusió dels seus valors provoca una massiva presència de visitants concentrats en breus períodes de temps i accessos incontrolats amb vehicles de motor que sol ser perjudicial per a l'entorn i la fauna, i que ocasiona en èpoques de cria o niada seriosos problemes a espècies protegides.

Per a les entitats excursionistes o culturals vinculades al món rural, sempre ha estat una demanda la creació d'infraestructures que permeten, d'una banda, l'accés lliure i responsable de qualsevol ciutadà a gaudir del medi ambient com un dret fonamental i, d'una altra, la gestió ordenada i adequada dels recursos per a protegir l'entorn. En aquest sentit, tenim claríssims exemples d'utilització massiva i desmesurada, esports agressius poc respectuosos, obertura indiscriminada de pistes forestals, marcatge excessiu de senderes sense criteris proteccionistes previs, construccions legals o il·legals i actuacions urbanístiques desmesurades en espais naturals protegits o altres de gran valor que han resultat irreversiblement danyats. Casos dramàtics com els de la mola de Cortes de Pallars, la serra Mariola o la pròxima i entranyable Calderona, les quals han passat períodes de la seua història on semblava que tot estava perdut.

D'altra banda, comencen a detectar-se també aquest tipus d'actuacions molt més a l'interior, en llocs que fins al moment s'havien mantingut més o menys intactes a causa de la seua endèmica inaccessibilitat, o fins i tot amb evidents signes de millora i recuperació forestal des de l'abandó del món rural. Al Penyagolosa, Fredes, la comarca de la Serrania i les muntanyes de la Marina apareix una nova ocupació de l'entorn rural, abandonat des dels anys cinquanta, però seguint el mateix model litoral que va destruir totalment el paisatge original i que a tants turistes va atraure abans de la seua eradicació. Els projectes d'urbanització massiva de la vall de Guadalest, les urbanitzacions de l'interior alacantí i transformacions agràries a gran escala a la vall de Gallinera, amb capitals excedents de la indústria, la proliferació de granges porcines a la comarca dels Ports, o la pèrdua de l'arquitectura tradicional en pobles i llogarets de la Serrania són exemples que la nova ocupació del món rural no segueix un desenvolupament sostenible.

En les contínues excursions, bé amb bicicleta de muntanya com un excel·lent mitjà d'investigació geogràfica, bé a peu, hem tingut l'ocasió d'observar detingudament *in situ* aquestes agressions. En massa ocasions hem comprovat que, literalment, s'han arrasat petits racons curulls de vegetació autòctona, o talat

Foto: J.M. Almerich

«QUAN UN ESPAI NATURAL QUEDA PROTEGIT LEGALMENT, LA DIFUSIÓ DELS SEUS VALORS PROVOCA UNA MASSIVA PRESENCIA DE VISITANTS CONCENTRATS EN BREUS PERÍODES DE TEMPS»

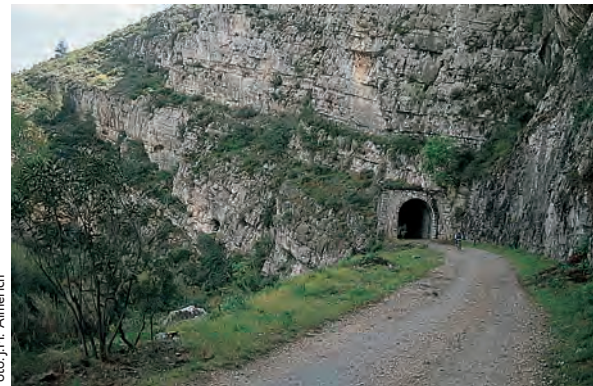

Foto: J.M. Almerich

Foto: J.M. Almerich

Foto: J.M. Almerich

Foto: J.M. Almerich

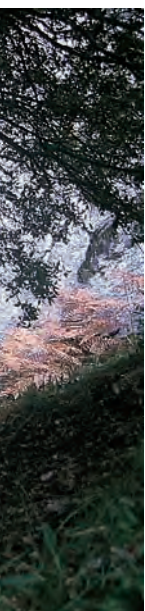

Foto: J.M. Almerich

totalment bosquets de gran valor relictual. Les fonts i els seus entorns han estat també víctimes d'aquesta transformació, bé per adaptar-les com a infraestructures –àrees d'esplai o acampada– o, com en el cas dels Ports, perquè hi puga abeurar un bestiar boví que només s'explica per les subvencions.

Paral·lelament a aquest procés, hi ha un interès per part de cada comarca, mancomunitat o municipi de donar a conèixer el seu patrimoni al visitant fomentant el turisme rural, que no sempre és la panacea perquè no tots resulten atractius, sobretot en aquells llocs on faraòniques infraestructures, incendis o falta d'interès per cuidar l'entorn han tancat les seues possibilitats turístiques (Cortes de Pallàs, Vall de Cofrents). Així, moltes localitats han promogut el marcatge de senders per a facilitar l'accés als seus llocs d'interès natural. L'aspecte més curiós del cas és precisament aquesta contradicció entre promoure el senderisme, el ciclisme de muntanya, certs esports respectuosos amb la naturalesa o simplement el descans, i no obstant permetre actuacions que van precisament en contra de la conservació de l'entorn. No obstant això, “els urbanites són els que realment recuperaran el valor del paisatge”, afirmava Gerard Vilar.

La contemplació estètica de la naturalesa i del patrimoni rural és una necessitat urbana, una experiència només de qui està lluny de la necessitat i de la subsistència. Qui ha hagut de fer carbó, recollir, conrear o sobreviure diàriament al camp no estava per a massa contemplacions estètiques. Les muntanyes, per a aquell que hi viu, són boscos per talar, mines per explotar, parcel·les per urbanitzar o obstacles que dificulten el pas d'homens i mercaderies. En definitiva, el paisatge és més valorat per l'home emancipat del món rural, que es pot permetre tornar a les comarques interiors per contemplar lliurement l'espai geogràfic sense temors i, fins i tot, sentir nostàlgia pel món abandonat dels seus avantpassats.

És en aquest entorn urbà, occidental, fruit de la cultura moderna, quan comencen a aparèixer a França, allà per l'any 1947, les primeres sendes abalisades de gran recorregut que permeten a l'home de les ciutats recórrer a peu, amb la seguretat necessària, els antics camins de muntanya i reprendre de nou el contacte amb la naturalesa, els pobles i les seues gents. L'any 1987 se celebren en el mateix país els 40.000 km de senders marcats i abalisats. Des de llavors, Alemanya n'ha marcat 21.000 km; Suïssa, 50.000 km; Holanda, 5.000 km; Bèlgica, 4.500 km; Suècia, 6.000 km; i Espanya comptava al juny de 1992 8.100 km marcats únicament i exclusivament per a caminar. Catalunya publicava la primera topogüia el 1973. En l'actualitat el panorama ha canviat

Foto: Miguel Lorenzo

Tenim claríssims exemples d'utilització massiva i exagerada, esports agressius poc respectuosos, obertura indiscriminada de pistes forestals, marcatge excessiu de sendes sense criteris proteccionistes previs, construccions legals o il·legals i actuacions urbanístiques desmesurades en espais naturals protegits o altres de gran valor, que han resultat irreversiblement malmesos. En la fotografia, urbanització en la Virgen de la Vega (Terol).

radicalment, fins i tot, en moltes ocasions, s'abusa tant de les marques que arriben a crear confusió. De vegades algunes marques s'han hagut d'esborrar perquè traçaven sendes per paratges de difícil accés o que travessaven llocs d'alt valor ecològic pels quals no era recomanable ni desitjable el trànsit massiu, com en el cas del massís de Penyagolosa. El mateix ocorre a la serra Espadà, on les sendes són utilitzades per motos de trial o pels ara terribles *quads*, que destrossen i erosionen la xarxa d'antics camins fent saltar pels aires l'empedrat històric que els va consolidar durant segles.

Només la Comunitat Valenciana ja compta 3.500 km abalisats entre PR (sendes de petit recorregut, aptes per a realitzar en un dia i amb marques blanques i grogues) i GR (sendes de gran recorregut, amb marques roges i blanques per a realitzar en diversos dies o fins i tot mesos). A l'Estat Espanyol hi havia, el 31 de desembre del 2001 un total de 38.772 km de sendes marcats, entre PR (16.521 km) i GR (11.598 km), comptant-hi també els projectats o pendents d'homologació, que sumaven 6.375 km i 957 km respectivament. Un maremàgnum excessiu que ha provocat en moltes ocasions confusió. Tots els pobles, mancomunitats i comarques volen tenir els seus propis PR i tots volen apuntar-se al tren del senderisme. Els nous usos de la muntanya tenen avui un caire molt distint al de principis de segle i permeten endinsar-se a les serres i valls més recòndites a persones i col·lectius aliens al món rural. Les conseqüències a llarg termini seran una naturalesa a mesura urbana i, també, un major coneixement i sensibilització de la societat davant el valor del paisatge rural.

■ BICICLETA DE MUNTANYA

Lluny de la frivolitat, la bicicleta de muntanya ha permès també una nova utilització ludicoesportiva del món rural, encara que en molta menor escala, potser per les exigències físiques que aquest esport comporta. El pedalejar a l'aire lliure ha mogut un bon nombre d'aficionats, en moltes ocasions aliens al món de la muntanya, que han descobert així una nova forma de viatjar en què importa més l'espai recorregut que la destinació mateixa. La infraestructura per al ciclisme de muntanya no ha estat ni de lluny, la mateixa. A pesar d'haver-se editat nombroses guies per al ciclista a nivell nacional, i la col·lecció de rutes del Centre Excursionista de València, a penes s'han marcat uns pocs itineraris, i quan s'ha utilitzat senyalització vertical, aquesta ha estat destruïda. A vegades els sendes permeten una utilització conjunta si utilitzen camins amples o senderes, especialment els PR. Aquí l'evidència és major perquè les pistes forestals, algunes de

SENDERS DE LA COMUNITAT VALENCIANA GR (gran recorregut)

GR-7	525 km
GR-10	112 km
GR-33	63 km
GR-36	65 km
GR-37	62 km
GR-92	700 km (en projecte)
GR-125	70 km (en projecte)

PR (petit recorregut)

Alacant	975 km (114 sendes homologades)
Castelló	400 km (65 sendes homologades)
València	775 km (75 sendes homologades)

SL (sendes locals)

Castelló	162 km (32 sendes)
València	76 km (23 sendes)
Alacant	— —

Dades de desembre 2001. III Pla Director de Senderisme (2001-2004)

Principals sendes de la Comunitat Valenciana.

les quals no haurien d'haver-se construït mai, ofereixen una gran quantitat de possibilitats excursionistes. Com en el cas del senderisme, s'hi uneix, a més, la possibilitat de pernoctar en les cada vegada mes abundants cases de turisme rural i hotels de muntanya.

Cal reconèixer la labor realitzada a Espanya pel que fa a la recuperació d'antigues vies de ferrocarril abandonades o que mai van arribar a inaugurar-se: ni més ni menys que 6.700 km línies ferroviàries estan en desús, de les quals 1.650 km pertanyen a Renfe. Míg centenar de vies verdes travessen l'estat, habilitades i preparades per a recórrer-les gràcies a un conveni de col·laboració entre Renfe, FEVE, el Ministeri de Medi Ambient i la Fundació dels Ferrocarrils Espanyols. A la Comunitat Valenciana, són sis en l'actualitat les vies verdes recuperades per a ús exclusiu de cicloturistes i caminants: la via Xurra, el trenet dels Anglesos (riu Serpis), la via verda de la Safor, la via del Maigmo, el tren Xixarra i la via d'Ojos Negros. Aquesta darrera, recentment inaugurada, està perfectament preparada fins i tot els túnels, que s'il·luminen automàticament al pas del ciclista. El seu especial traçat sense desnivells, ponts recuperats que salven valls i barrancs, passos en trinxera, túnels i la fàcil comunicació amb els pobles fan que circular-hi es convertesca en una delícia per a tot tipus de persones. Col·lectius familiars, xiquets i fins i tot minusvàlids poden acostar-se així, de manera assossegada i tranquil·la, a paratges de gran bellesa natural. ©

* Geògraf i escriptor, guia del Centre Excursionista de València

sense
fronteres

El cervell polièdric

Xavier Duran

Idees, sentiments i neurones

Premi Europeu de Divulgació Científica
 e30
 Premi General

Els gens que mengem

Daniel Ramòn

La manipulació genètica dels aliments

Premi Europeu de Divulgació Científica
 e30
 Premi General

Neurotafaneries

Adolf Tobeño

Els secrets del cervell humà

Viatge als orígens

Jaume Bertranpetit
 Cristina Junyent

Una història biològica de l'espècie humana

Premi Europeu de Divulgació Científica
 e30
 Premi General

El taller de la memòria

Juan Carlos López

El cervell i la textura dels nostres records

Premi Europeu de Divulgació Científica
 e30
 Premi General

Missatges del passat

Carles Lalueza

Reconstruint la història amb la genètica
 (Del juràssic als humans)

Premi Europeu de Divulgació Científica
 e30
 Premi General

Nosaltres els humans

Agustí Gallano

L'ecologia d'uns animals mil·lions d'anys
 intel·ligents

Races, racisme i diversitat

Carles Lalueza

La ciència, una arma
 contra el racisme

Premi Europeu de Divulgació Científica
 Estudi General
 e30

